Világosság

FILOZÓFUS-PER 1973

Kiűzetés a marxizmusból
Pertörténet
Tizenhat év után
Levél a Központi Bizottsághoz
Vajda Mihály: Szembesítés

TARTALOM

2 Kiűzetés a marxizmusból
Kerekasztal-beszélgetés

14 Pertörténet • *Dérer Miklós*
Egy „tudománypolitikai" döntés hátteréhez

19 Tizenhat év után
Tanulmány a történelmi albizottság számára

26 Levél a Központi Bizottsághoz

28 *Vajda Mihály:* Szembesítés

Világosság

A Világosság különkiadása

Kiadja a Hírlapkiadó Vállalat
Felelős Kiadó: Vágner Ferenc vezérigazgató
Szedés: PRESS–ART Kft.
Készült ofszetnyomással, a Foto-Press
Nyomdaipari Szolgáltató Kisszövetkezet
Nyomdájában 89/203
Felelős vezető: Szabó László elnök

Különkiadásunk egy tizenhat évvel ezelőtti kultúrpolitikai döntésről és következményeiről ad összeállítást. 1973 márciusában került nyilvánosságra — először a Magyar Filozófiai Szemlében — a „filozófus-határozat": „Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről" című dokumentum, amelynek szomorú nevezetessége, hogy keményen visszanyúlt a tudományirányítás lejártnak hitt módszereihez. Már akkor is érezhető volt, ma már egyre világosabb, hogy egy általános politikai irányváltás megnyilvánulása volt ez.

A **Világosság** *— a Magyar Rádióval együtt — kerekasztal-beszélgetésre hívott meg négy filozófust — Bence Györgyöt, Kelemen Jánost, Ludassy Máriát és Sziklai Lászlót —, hogy mint az 1973-as döntés érintettje vagy tanúja idézze fel és vitassa meg a filozófiai életben akkor és azóta történteket. A beszélgetést, amelyre 1989. március 24-én a Lukács Archívumban került sor, Papp Zsolt szociológus vezette.*

A döntés hátterét, körülményeit és következményeit ismerteti Dérer Miklós, akinek módjában állt betekinteni az ügy iratanyagába, s így a színfalak mögötti történésekbe is.

Újabban több kezdeményezés indult az egykori „Állásfoglalás" felülvizsgálatára, érvénytelenítésére és a benne elítéltek rehabilitálására. Ezek közül bemutatjuk azt a tanulmányt, amelyet társadalomtudósok egy csoportja nyújtott be az MSZMP történelmi albizottságának; valamint az MTA Filozófiai Intézet pártszervezetének levelét az MSZMP Központi Bizottságához. Mondanunk sem kell, hogy az itt következő összeállítással a **Világosság** *is csatlakozni kíván e kezdeményezésekhez.*

Az „Állásfoglalás"-ban elítélt írások között szerepel Vajda Mihály tanulmánya, amely először angol nyelven jelent meg a TELOS c. folyóiratban 1971 tavaszán, „Marxism, Existentialism, Phenomenology: A Dialogue" címen. A tanulmány mostanáig nem juthatott a magyar közönség elé (hazai viszontagságaira kitér Dérer Miklós). A szerző szívesen bocsátotta rendelkezésünkre írása eredeti szövegét, jelezve, hogy ma már a dialógus egyik szereplőjével sem tudja azonosítani magát.

KIŰZETÉS A MARXIZMUSBÓL

Kerekasztal-beszélgetés

PAPP ZSOLT: Szeretném bemutatni mai beszélgetésünk részvevőit: Bence György, Ludassy Mária, Kelemen János és Sziklai László, valamennyien filozófusok. Magam szociológiával foglalkozom. Azért jöttünk össze, hogy egy tizenhat évvel ezelőtt napvilágot látott állásfoglalásról beszélgessünk, ennek a következményeiről, történetéről. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kultúrpolitikai munkaközösség „Állásfoglalás"-áról van szó, amely „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteit" ítélte el 1973-ban. Nemrégiben olvashattuk azt a megfogalmazást, hogy ez az „Állásfoglalás" „lefejezte a magyar filozófiát". Valóban, elmondhatjuk, hogy tizenöt évvel visszavetette a magyar szellemi életen belül, a magyar kultúrán belül a filozófiai munkásságot, munkálkodást, még ha volt is olyan — hogy most csak a jelenlevő Ludassy Máriát említsem —, akinek ezekben az években igencsak rangos filozófiai produkciója látott napvilágot.

Köztünk ül Bence György. Ő az egyike azon társadalomkutatóknak, akikkel az „Állásfoglalás" foglalkozik. Említsük meg a többiek nevét is: Hegedűs András és Márkus Mária szociológusok, Heller Ágnes és Vajda Mihály filozófusok, végül egy kisebb csokorban Márkus György, Kis János és Bence György neve kerül említésre. Az ő írásaikról van szó. Hegedüs Andrással, Márkus Máriával, Heller Ágnessel, Vajda Mihállyal is kell majd beszélgetések és egyéb rendezvények során foglalkozni. Őket is meg kell szólaltatni. Most Bence Györgyöt kérdezzük meg: beszélj arról, hogy mi volt az a munka, amelyet hárman, Márkus Györggyel és Kis Jánossal elkészítettetek. Mi volt ennek a címe egyáltalán, mert az „Állásfoglalás", amely antimarxistának minősíti, még a címét sem említi meg. Mi az a hatszáz oldalas mű, amelynek néhány példánya létezett, pár ember olvasta, nyomtatásban azóta sem jelent meg. És hadd kérdezzük meg, hogy alakult az életed az „Állásfoglalás" megjelenése után.

BENCE GYÖRGY: Munkánk címe ez: „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan". A cím a „Tőke" alcímére utal: „A politikai gazdaságtan kritikája", ami nemcsak a politikai gazdaságtan mint elmélet kritikáját jelenti, hanem a gazdaság kritikáját is. Nem véletlenül nem említi meg az „Állásfoglalás" a könyv címét, ugyanis az „Állásfoglalás"-ban a mi művünkön kívül csupa már megjelent cikkről, tanulmányról, könyvről volt szó, tehát ezeket nem lehetett eltüntetni, teljesen elhallgatni. Itt inkább a kritika, elítélés, kiátkozás volt a módszer. A mi könyvünk viszont nem jelent meg, még a kiadói lektorálás fázisában a szerkesztők fölküldték a pártközpontba, vagy valami efféle történt; mindenesetre a felsőbb hatalmaknál kötött ki, és ezek radikálisan leállították a megjelenését. Ezután pedig, úgy látszik, azt a taktikát követték, hogy minél kevesebb információt adni róla. Ezzel függhet össze az is, hogy terjedelmében is kevesebb szó esik a mi „téves nézeteinkről", mert sem a címét nem akarták említeni, sem azt nem akarták megmondani, hogy mik a téves nézeteink. Annál inkább éltek a szóbeli propaganda eszközével, és ők terjesztettek téves nézeteket erről a könyvről. Megpróbálták úgy beállítani, mintha ez a könyv baloldali, sőt maoista kritikája lenne a gazdasági reformfolyamatnak, amely alapjában véve — ha akkoriban még csak a gazdaság terére korlátozva is — liberális irányba haladt. Nem volt egészen nehéz dolguk ezzel a propagandával, mert a mi könyvünk egy nagyon furcsa könyv. Egyértelműen és félreérthetetlenül állást foglal a gazdasági reform, a liberális irányú gazdasági reformok mellett. Egy kontrollált, irányított szabályozott piacgazdaság koncepciója bontakozik ki belőle, ha talán nem is olyan radikálisan, mint ahogy ezt ma képzelik el a magyar közgazdászok, szinte minden magyar közgazdász. De az akkori mércével mérve az akkor legradikálisabb reformista gazdasági álláspontot foglalja el. Ám mindezt marxista perspektívából, marxista elméleti megközelítésből teszi, ami ha nem is egyedülálló a nemzetközi irodalomban, de mindenesetre nagyon furcsa, szinte perverz elméleti álláspont, hiszen a marxista gazdasági elmélet alapvető iránya, azok a következtetések, amiket abból Kelet-Európában, a Szovjetunióban levontak, oda vágnak, hogy a piacgazdaság rossz, társadalmilag irracionális, sőt, szűk gazdasági értelemben is veszteséggel dolgozik — ezt ma már szinte csak mosolyogva tudja kimondani az ember. Ezért, mondják, a piacot helyettesíteni kell a gazdaságilag hatékony, társadalmilag is kedvező, humánus központi tervgazdasággal, központi irányítással.

Mi ezt az ellentmondást, mint meggyőződéses marxisták — akkor azok voltunk —, úgy oldottuk meg, és azt hiszem, hogy ez nem volt teljesen alaptalan, hogy két rejtett irányzatot különböztettünk meg a marxizmusban. Egy liberális történetfilozófiát, egy szabadságelvű, az emberi felszabadulásra irányuló történetfilozófiát + és egy szorosabban gazdasági elméletet, amely ellentmondva ennek az általános filozófiának, olyan következményekhez vezet, amelyek ha közvetlenül nem is előlegezik azt, ami a sztálinizmus idején a Szovjetunióban történt, de mindenesetre nagyon abba az irányba húznák, nagyon abba az irányba sodornak, és az eredeti koncepciótól nem túl sok elméleti lépést kell tenni ahhoz, hogy eljussunk a sztálinizmushoz mint általános politikai-gazdasági rendszerhez. Mi azt mondtuk, induljunk ki a marxi történetfilozófiából, dobjuk el a marxi gazdaságtant, és ha ezt így tesszük, akkor a marxista filozófia, történetfilozófia összeegyeztethető lesz egy kontrollált, szociálpolitikai és társadalompolitikai szempontból kontrollált piacgazdasággal. Ez volt a könyv koncepciója. Ezt direktben nagyon nehéz lett volna kritizálni, ez nem volt radikális prokapitalista koncepció, egyáltalán nem volt gazdaságireform-ellenes koncepció. Úgyhogy a nyilvános elhallgatás és a suttogó rágalmazó propaganda eszközével éltek az ellenfeleink.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Bence György vázolta azokat a körülményeket, azokat a belső motívumokat, amelyek a mű megszületését kiváltották. Amennyire én ennek a műnek és egyáltalában az „Állásfoglalás"-ban elítélt társadalomtudósoknak, kutatóknak a véleményét ismerem, ez a koncepció egy reneszánsz hullámán alakult ki. Egy olyan időszakban, amikor Magyarországon divattá vált a marxizmus, amikor Lukács György — és az „Állásfoglalás" nagyrészt az ő tanítványai ellen irányult — a marxizmus reneszánszáról beszélt. Valóban, a magyar gazdaság megújulása körül, éppen az 56-os válság végső leküzdését illetően nagyon különböző koncepciók születtek. Ez a munka teljes mértékben ebben a szellemi megújulási folyamatban született, szerintem is igen unikális módon. Az „Állásfoglalás" viszont marginalizálni akarja ezt a csoportot, amely ugyan nem nagy létszámú, de nem kis hatókörű értelmiségi csoport volt, amely ebben a megújulási folyamatban, a Marx-reneszánsz folyamatában gondolkodott.

PAPP ZSOLT: Hadd kérdezzek egy kicsit vissza arra, amit Bence György mondott. Végül is némileg leegyszerűsítve arról lehet beszélni, hogy az az álláspont, amely a korabeli politikai ideológia idegességét és elutasító, likvidáló reakcióját kiváltotta, a következő volt: azt mondották, hogy Marxnak vagy egy történelem- és társadalomfilozófiai mondanivalója, ez egy emancipációs szemléletű, szabadságelvű mondanivaló, amit mindenféleképpen fenn kell tartani, akkor is, ha ez esetleg Marx gazdasági elképzelésével vagy egy utána következő, magát szocialistának tekintő tervutasításos gyakorlattal nem fér össze. Azért is fönn kell tartani a marxi történelemfilozófia emancipációs és szabadságorientált mondanivalóját, mert az a társadalmi gyakorlat és környezet, amelyben az idő táját éltetek és éltünk, éppenséggel nem tartalmazta azt a szabadságot, amelyet a filozófia klasszikusai megírtak. Mert igaz, ha az ember körülnézett az 1970-es évek első felének Magyarországán, találkozott egy rendkívül erőteljes szellemi pezsgéssel, amely egyebek mellett Marxhoz és Lukácshoz és hozzátok volt köthető. De ha a politikai kultúrát nézzük, az emberek inkább alattvalók voltak, miközben ez a társadalmi rendszer magát szocializmusként definiálta, úgyhogy ennyiben nem volt adekvát a marxi történelem- vagy társadalomfilozófiai eszmerendszer jó értelemben vett normatíváival.

BENCE GYÖRGY: Annál is kevésbé volt ennek megfelelő, mert a marxizmusnak ez a reneszánsza meg a szellemi pezsgés, amit mi olyan fontosnak gondoltunk, és bizonyára sok értékeset produkált, egy nagyon szűk körre korlátozódott. Azok, akik ebben másfajta ideológiai, politikai meggyőződésük, elkötelezettségük miatt nem tudtak részt venni, azok egyáltalán nem pezsegtek, és semmiféle reneszánszot nem tapasztaltak, hanem vagy politikamentes területeken próbáltak valamilyen szellemi tevékenységet folytatni, vagy hallgattak, vagy duzzogtak, vagy nem tudom mit csináltak. Ez a reneszánsz valójában nagyon kisebbségi dolog volt. Éppen ezért is történt az, hogy a hetvenes évek elején minden területen érezhető reakciós fordulat éppen a filozófiában kapta meg a legdrámaibb kifejezését. A pártvezetés nagyon cinikusan fölmérte, hogy minket fognak a legkevésbé sajnálni.

PAPP ZSOLT: Az igaz, hogy egy kisebb értelmiségi csoportról volt szó. De egy nagyon felkészült, nagyon tájékozott, a hazai társadalomtudományi-filozófiai művelségnek valóban a szó legjobb értelmében elitjét alkotó, ahhoz tartozó filozófus gárda volt ez, és itt szeretném föltenni a kérdésemet Bence Györgynek: Úgy tudom, hármótok közül Márkus György 1974-ben elhagyta az országot, Ausztráliában tanít. De te és Kis János itthon maradtatok. Hogyan alakult a sorsod? Mi történt veled?

BENCE GYÖRGY: Az történt velem, ami az összes többi inkriminált szerzővel, és nagyjából ugyanebben az időben még sok más emberrel: elvesztettük az állásunkat, és általános publikációs tilalmat mondtak ki ránk. Ennél súlyosabb következmény csak egy volt, az általános utazási tilalom, amely csak nagyon-nagyon lassan oldódott föl. Én például csak 1982-ben léptem — vagy surrantam — át az akkor már meglehetősen berozsdásodott vagy molyrágta vasfüggönyön, akkor, amikor már mindenki vígan utazgatott. Sajnos eléggé élemedett korban. Mai szemmel nézve talán ez volt a legsúlyosabb. Élni azért hagytak minket, vállalhattunk szellemi segédmunkát — esetleg nem is segédmunka jellegű, akár alkotótevékenységnek is felfogható fordítási munkákat is kaphattunk a saját nevünkön, de ezzel aztán vége volt. De nem akarok itt önéletrajzot mondani.

LUDASSY MÁRIA: A szabadságfilozófiához visszatérve: mai szemmel önkritikusan meg kell jegyeznünk, hogy gyönyörű dinamikus antropológiánk volt, emancipációs történelemfilozófiánk, de a politikai filozófia, az, hogy milyen legyen a szabadságintézmények rendszere, föl sem merült ebben az 1968—73 közötti korszakban. Én most átnéztem a könyveteket. A szabadság intézményes garanciája mint politikai követelmény, amely most már a vízcsapból is folyik, akkoriban sajnálatos módon kívül esett a látókörünkön. Vagy szerencsénkre, mert akkor még mit kaptunk volna a nyakunkba...

BENCE GYÖRGY: Ez bizony így volt. A marxizmusnak különben, egészen furcsa módon, általában gyengéje a politika. A marxista hagyományban, a marxizmus alapműveiben, Marxnál, Engelsnél, egyéb korai nagy marxistáknál sok mindenről szó van, legkevésbé a politikáról. Ennek az az oka, hogy a politikai intézményeket, reprezentációs intézményeket, garanciarendszereket ők olyan mértékben korlátozottnak tartják — különben éppen demokratikus szempontból, valamilyen magasabb rendű demokrácia szempontjából —, hogy azt képzelik, ha a megfelelő társadalmi-gazdasági feltételek fennállnak, létrejöhet valamiféle lényegében anarchisztikus politikai demokrácia, amelyben az állampolgárok, az egyének, a közösség tagjainak összessége közvetlenül belefolyik a döntésekbe, közvetlenül gyakorolja a hatalmat. Tehát a szabadság intenciója ebben benne van, méghozzá különlegesen felfokozott formában. De éppen e miatt a felfokozottság miatt a demokrácia úgymond normális hétköznapi formáiról nincs szó, mert ezek alacsonyabb rendűnek minősülnek. Ebben rejlik a veszély.

LUDASSY MÁRIA: ... ez egyébként nem marxista specialitás, az egész szocialista tradícióban benne van...

KELEMEN JÁNOS: Beszélgetésünk nemcsak az említett műről szól, és nemcsak az akkori filozófiai tevékenységről, hanem a korról magáról, amelyben ez az állásfoglalás is született. Úgyhogy hadd szűkítsem egy kicsikét a fókuszt, hadd irányítsam arra a pillanatra, amikor az „Állásfoglalás" megszületett. 1972 novemberében zaj-

lott le egy központi bizottsági ülés, amelyet már akkor könnyű volt a kívülállónak is úgy értelmezni, hogy ez az 1968-ban megindult magyar gazdasági reformnak legalábbis részleges visszavétele.

Maga a mű — ha jól értem — tulajdonképpen a hatvanas évek fellendülésének, politikai, szellemi fellendülésének volt a terméke és talán az utolsó terméke. Visszatekintve azt is lehet mondani, hogy egy picikét elkésett, abban az értelemben, hogy az a helyzet, amelyben a mű létrejött, az a helyzet, amely megérlelte a művet, már nem létezett. Paradox módon 1968-ban vége lett annak a helyzetnek, ami a mű hátterét adta.

Nem csak a „marxizmus reneszánszáról" beszélnék itt. Ennél fontosabb volt, hogy politikailag, a társadalmi mozgalmak szintjén, de a társadalomtudományos és politikai gondolkodás szintjén is világszerte nagy baloldali fellendülés volt, és ebbe a tágabb összefüggésbe lehet helyezni magát a „marxizmus reneszánszát" és a szóban forgó művet is. Ennek 1968 véget vetett, pontosabban augusztus 21-e, a csehszlovákiai invázió. És ha jól értem most, húsz év után, tulajdonképpen még a tehetetlenség lendületével ment előre néhány évig az a fajta gondolkodás, amely a hatvanas években született. Magyarországon erre politikailag a végső csapást az én értékelésem szerint 1972 novembere mérte; ideológiailag, szellemileg viszont a fent említett avantgárd üldözése, amelynek csak egyik megnyilvánulási formája a szóban forgó határozat. 1972. november 14—15-én tartották az említett KB-ülést, amelynek a témája egyébként gazdaságpolitikai volt, de több akkori vezető részéről erősen ideológiai töltetű hozzászólás is elhangzott.

Az „Állásfoglalás" a következő év márciusában jelent meg, tehát egészen evidens az összefüggés a két történés között. Az antimarxistának nevezett kutatók nézeteinek a „leleplezése" ebben az állásfoglalásban így tágabb értelmű is volt, egyfajta ideológiai igazolása is kívánt lenni annak, amit mai divatos szóval visszarendeződési folyamatnak nevezhetünk.

PAPP ZSOLT: 1968 valóban cezúra, és 1968 hozza azokat a traumákat, amiket elég sokan azóta is hordoznak és hordozunk. De ahogy mondtad, a tehetetlenségi nyomaték még viszi tovább ezt a lendületet vagy hullámot, mert 1971—72-ig még a Kortársban, az Új Írásban, a Filozófiai Szemlében is megtaláljuk Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály tanulmányait, amelyek még mind a hatvanas évek második felében megfogalmazott, Lukácshoz, Márkushoz és az antropológiához kapcsolódó emberközpontú marxizmusnak a produkciói. Nagyon gazdag anyag van még 1968 után is.

KELEMEN JÁNOS: Hozzátenném ehhez, hogy ami megjelenik, ami nyomtatott formában olvasható, az mindig a jéghegy csúcsát jelenti. Akkori magunkra visszaemlékezve azt lehet mondani, hogy közvetlenül a hetvenes évek elején az ifjúság orientációján is nagy nyomot hagyott ez a hatvanas évekbeli lendület. Az egyetemisták szívesen olvasták ezeket a műveket, követelték, hogy Lukács György műveit olvashassák, és ez eltartott egy jó darabig, nehéz pontosan megmondani, meddig. Mindenesetre érdemes volna megvitatni, hogy ez a visszarendeződési folyamat, amelynek nem lényegtelen állomása volt az „Állásfoglalás", milyen további hatásokat váltott ki, és mennyire járult hozzá aztán a magyar társadalom ideológiai orientációjának, az értelmiség orientációjának a megváltozásához.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Nem szabad elfelejteni, hogy a marxizmus elterjedése Magyarországon megkésett folyamat volt. Emlékeztetnék talán arra, hogy nekünk egyetemista korunkban elementáris élményünk volt az, hogy Marx 1844-es párizsi kéziratait, a „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-at egyáltalában kezünkbe vehettük. Gépelt példányok álltak a Filozófia Tanszéken rendelkezésre, amelyeket még Fogarasi készíttetett, és Marxnak ez a fiatalkori írása csak 1966-ban jelent meg Magyarországon. Az a csoport, amelynek az elítéltjei között például Márkus György szerepelt, részese és élesztője volt egy korszerű marxista filozófia, filozófiai antropológia, történetfilozófia hazai elterjesztésének. Ezt a megkésettséget tetézte, hogy a nemzetközi baloldal, az újbaloldal fellendülése, amelynek hármas jelszava, vagy ha úgy vesszük szentjei, Marx, Mao és Marcuse voltak, megint csak késéssel érkezett Magyarországra. Ezek az újbalos eszmék természetesen élénkítően hatottak annak a filozófus-társadalomkutató értelmiségnek a gondolkodására, amelynek a képviselői újra próbálták gondolni a marxi koncepciót. És eközben halad az a folyamat, amely elvezetett az 1972. novemberi KB-üléshez. Itt már egy ideológiai ellentámadás is megfogalmazódott, mégpedig a főtitkár részéről, aki, miután a marxizmus egyedüli igazságát deklarálta, hozzátette, hogy „soha nem állítottuk, hogy az ideológiai harc fegyvertárából az adminisztratív eszközöket egyszer s mindenkorra kivettük". Tehát az MSZMP KB mellett működő kultúrpolitikai munkaközösség „Állásfoglalása" joggal hivatkozott a novemberi KB-ülésre.

PAPP ZSOLT: A Valóság múlt év végi számában látott napvilágot egy interjú Kis Jánossal, aki arról a triviálisan megfogalmazott, de alapvető felismerésről beszélt — a hatvanas évekről van szó —, hogy „a filozófia nagyon komoly dolog". Ti valamennyien akkoriban indultatok filozófusként, ti is átélhettetek hasonlót. Azt jelentette ez akkor, hogy a filozófia mintegy első tudomány? Egy értékeket, elveket megfogalmazó rendező organon a többi tudomány számára?

KELEMEN JÁNOS: Azt hiszem, ez olyan kérdés, amelyre ki-ki a maga vérmérséklete szerint válaszolhat. Hogy a magamét mondjam: A filozófia bizonyos értelemben mindenféle kérdés megfogalmazásának alkalmas eszközéül mutatkozott. Ez nemcsak szorosan véve a mostani témánkkal függ össze, hanem általában azzal is, amit divatosan úgy hívnak manapság, hogy Nagy Elmélet. Tehát a filozófia — bizonyos filozófusok tevékenysége és a bizonyos filozófusok művei körül kialakult iskolák azt a benyomást keltették, hogy a filozófiai gondolkodás képes Nagy Elméleteket nyújtani a számunkra, olyan elméleteket, amelyeken belül legkülönbözőbb problémáink elrendezhetők, értelmesen megfogalmazhatók és végiggondolhatók. Akkoriban, akkori ifjúi lelkiállapotomban magam például így gondoltam. Magam is nagyon fontosnak tartottam a filozófiát. Persze, nem csak az MSZMP csapásai alatt omlott össze a Nagy Elméletekbe vetett hit és a filozófiába vetett hit, emögött bizonyos világfolyamatok is rejlenek. A filozófia ettől függetlenül fontos dolog. Tud a filozófia akár mint akadémiai tevékenység is fontos dolog lenni. Az is nagyon fontos dolog, hogy amikor nincsenek új gondolatok, akkor mindazt a hatalmas kulturális tradíciót, amit a filozófia is hordoz, újabb nemzedékeknek továbbadjuk. Új gondolatok végül is nem minden nemzedék életében születnek.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Azt hiszem, hogy abban a körben, amelyről beszélünk, másképp merült fel a filozófia szerepének kérdése. Elsősorban morális kérdésként. Én abból indulnék ki, amit Heller Ágnes egy akkoriban született cikkében ír a filozófus morális felelősségéről. Erről van szó. A filozófus kicsit hasonlít a költőhöz, a művészhez, aki felteszi az életét arra, amit gondol, amit csinál, a szellemi tevékenységére — állította Heller. Ma már nem feltétlenül így gondolnánk végig, de akkor a filozófusoknak legalábbis egy része valahogyan találkozott ebben, vagy Heller Ágnes kimondta azt a gondolatukat, hogy morális elhivatottságról van szó, amit a filozófiatörténet különböző nagy alakjaira hivatkozva is igazolni lehetett. Én például teljes mértékben osztom Lukácsnak azt a nézetét, hogy a hegeli filozófia lényege, a fiatal Hegel fő törekvése, hogy kimondja azt, ami van. Márpedig ami van, az ellentmondásos. Ez tehát összekapcsolódott azzal a morális felelősséggel, hogy ki kell mondani azt, amit ellentmondásosnak látunk a világban, társadalmunkban, a szocializmusban.

PAPP ZSOLT: Ehhez hadd tegyek hozzá valamit a magam szociológusi tájékozódása felől. Írnak és beszélnek manapság egy paradigmaváltásról, amely érinti a filozófiát. Eszerint a 15—20 évvel ezelőtti időszak egy hegeli—marxi—lukácsi eszmerendszer jegyében megfogalmazva olyan történelemfilozófiai mondanivalót hordozott paradigma gyanánt, amely a társadalmak történetével mint fejlődéstörténettel számolt. Valahova tartanak a társadalmak, iránya van a fejlődésüknek.

Nekem, amikor veletek együtt hallgattuk az egyetemen ezeket a kitűnő oktatókat, mint Márkus és mások, a megragadó az volt, hogy van a kezünkben egy tudományelméleti, filozófiaelméleti kulcs, amelynek jóvoltából értelmezni tudjuk, rendbe tudjuk szedni az emberiség történetét. Az emberiség története pedig egy mind több értéket produkáló, a barbárságok és visszaesések dacára előretartó folyamat, amely elvezet az ember társadalmi önfelszabadításához. Az elmúlt öt-nyolc év inkább szociológiai ihletésű paradigmái leszámoltak ezzel a tradícióval. Azzal, amelyik valahogy fejlődésben, valamilyen transzcendenciában gondolkodik. Most a szociológiában nagyon is divatos egy érdekes módon Kantra visszamenő, Max Webert és az amerikai Parsonst kiemelő tradíció vagy paradigma. Ez a paradigma azt mondja, hogy a társadalmaknak reprodukálni kell önmagukat, és vége. Nincs szó fejlődésről.

LUDASSY MÁRIA: Éppen e fejlődésfilozófia termeli ki kétszáz éve szükségszerűen azon illúziót, hogy jobb ha a filozófusok a despoták vagy a politikai hatalom éceszgéberei, mert ők a történelmi transzcendens célok tudói, tehát jobb, ha ezeket megsúgják. Ennek a taktikának a kudarcát már kétszáz éve megfogalmazták, hogy ugyanis a filozófusok azt hitték, hogy fölhasználják a despotákat, holott a despoták használták föl a filozófusokat. Ha ez így van, nincs különösebb okunk megsértődni, hogy amikor a despota paradigmát vált, akkor a megelőző filozófiai iskolákat fölöslegesnek tekinti. És azt hiszem — bár én ebbe igen kevéssé voltam beavatva —, a Lukács iskola bizonyos tagjai kacérkodtak némileg ezzel a szerepkörrel, hogy nagyon szép célok, emberi arculatú szocializmus stb. érdekében kicsit kollaborálunk, ötleteket adunk a hatalomnak. Ebből a szempontból nem teljesen véletlenszerű, kiket választottak ideológiai áldozatoknak, hogy 1968 után egyre kényelmetlenebbé, 1972 után lehetetlenné vált, hogy az előző emberi arculatú tanácsadó testület akár csak szürke eminenciásként megmaradjon.

KELEMEN JÁNOS: Maga a szocializmus egy ilyen fejlődésfilozófia jegyében vált gyakorlati ténnyé. Hozzátenném, hogy egy teleologikus fejlődésfilozófia nevében, amit a mindennapi életben az a propagandamondat juttat kifejezésre, hogy: „építjük a szocializmust". Az építéshez van egy terv. A tervhez pedig természetesen van egy tervező. Ez a nagyon egyszerűen jellemezhető alapállás óhatatlanul egy racionalista utópiához vezet. Eszerint van egy mindent átfogó ész, és az ebben való hit — őszinte hit, vagy cinikus hit, ez másodlagos kérdés — van minden olyan lépés mögött, amit ez az „Állásfoglalás" is képvisel. Valakinek valamilyen normative megállapított célhoz viszonyítva, arra hivatkozva joga van a gondolatokat szabályozni, és valaki birtokában van annak a tudásnak, amely kritériumul szolgál ahhoz, hogy mi igaz, mi nem. Erősen hangsúlyoznám, hogy ez nagyon összefügg a teleologikus fejlődésfilozófiával, aminek következésképpen rettentő mindennapi következményei is vannak.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Utalnék a másik oldalára is annak, amit Kelemen János elmondott. Ebben az időszakban, tehát az 1968—72 közötti időszakban kezd kialakulni — és ezt a viták, az előbb említett művek is mutatják — egy olyan változata annak a történetfilozófiának, amelyről Papp Zsolt beszélt, amely hegeli—marxi tradícióra nyúlik vissza, amely a szocializmust mint az elidegenülés fölszámolásának folyamatát fogja fel. Nem véletlen, hogy ennek az időszaknak egyik — mondjuk így — legnyilvánosabb vitája éppen az elidegenülés-probléma körül folyt. Akörül, hogy az elidegenedés jelen van-e a mi társadalmunkban. Ezt a problematikát kiélezte, hogy a modern avantgárd irodalom bekerült Magyarországra, megjelentek Kafka, Beckett, Ionesco művei. Úgy gondoltuk, hogy az elidegenedésnek jelen van ugyan számos eleme, az elidegenedés tehát folytatódik, bár más feltételek között, de ez párosult egy messianisztikus hittel is, hogy ezek a negatív mozzanatok leküzdhetők, felszámolhatók. Tehát a tervracionalitással párhuzamosan, sőt, azzal vitázva is — ez egy latens vita volt — egy ilyen történetfilozófiai koncepció is munkált azokban, akik megpróbálták újragondolni azokat a problémákat, amelyekkel szembesültek 1968 körül.

BENCE GYÖRGY: Itt, azt hiszem, egy kicsit összekeveredett két dolog. Kelemen János arról beszélt, hogy milyen „történetfilozófiai" koncepció van e mögött a párthatározat vagy állásfoglalás, vagy akármi is ez, mögött. Sziklai László arról beszélt, hogy milyen meggyőződés vezette azokat, akiket ebben a határozatban elítélnek. Mind a kettővel vitám lenne. Az első az, hogy Kelemen János érzésem szerint egy kicsit túlinterpretálja, fölmagasztosítja ezt a párthatározatot. Nem vezette azokat, akik ezt megfogalmazták, semmiféle történetfilozófiai meggyőződés, aminek megvolt a maga előnye is. Nem akarták ők igazából valamiféle „racionális terv" szerint — amit a „szocializmus építésének" metaforája juttat

kifejezésre — átformálni a világot. Itt egy politikai harcról volt szó, amelyben ezt a nyelvet használták — részben azért, mert ez a nyelv állt a rendelkezésükre, ez volt a hivatalos nyelv, nem is nagyon ismertek mást, máig sem ismernek; részben pedig azért, mert ez volt politikailag opportunus. Ami a dologból kijött — és ezt nem csak elítélőleg mondom, szóval most gúnyolódom, de bizonyos elismeréssel gúnyolódom ezeken az urakon — voltaképpen nem az volt, amitől e logika alapján félni lehetett. Először mindenki megijedt, hogy na, most jön a nagy rendcsinálás, az agyakban is, nem csak a gazdaságban, tehát valami olyan, amire Kelemen János célzott. Nem jött. Az jött, hogy a közönség és az értelmiség nagy része által radikális baloldalinak tekintett filozófusok egy csoportját elhallgattatták, ezzel világos figyelmeztetést adtak mindenki másnak, hogy politizálnotok pedig nem szabad. Azt mi fogjuk csinálni. De ha ezt nem teszitek, akkor tulajdonképpen azt gondoltok, amit akartok. Ilyen módon bizonyos népszerűsége is volt ennek a döntésnek, és nem is teljesen oktalanul. Azt igazságtalannak tartom persze, és nem veszem magamra, hogy némileg radikális nézeteinkkel olyan messzire mentünk volna el, hogy mi akartuk volna elhallgattatni a többieket. De nem volt teljesen érthetetlen, hogy ezt mások így látták.

Sziklainak pedig azt válaszolom, hogy nem voltunk mi egyformán radikálisak. Először is ez hét különböző ember, és ne fogadjuk el a párthatározatnak azt a módszerét, hogy ezekből egy fasírozottat csinálunk. Még azok is különböztek egymástól, azok is különböző emberek voltak, akik együtt írtak. Több ilyen társszerzős képlet is van ebben a felsorolásban, de én most a magunk könyvéről beszélek, és ebben egységesek voltunk. Ez a könyv arról szól, hogy az a fajta tervgazdaság, az a fajta irányítás, amit Marx szűkebb értelemben vett gazdasági koncepciója fejez ki, mindenekelőtt azért nem lehetséges, mert egyszerűen mindentudást tételez fel. Tehát egy bonyolult társadalomról vagy mindent kell tudni ahhoz, hogy működjön, vagy pedig erőszakos eszközökkel le kell egyszerűsíteni a társadalmat, és akkor már persze könnyű róla mindent tudni.

KELEMEN JÁNOS: Teljesen elfogadom Bence György megjegyzését, hogy túlinterpretálom a szöveget. A magam védelmére hadd mondjam azt, hogy megjegyzésem nem annyira arra vonatkozott, hogy mit gondolnak azok, akik például az ,,Állásfoglalás''-t fogalmazták, vagy akik a határozatot hozták. Inkább arra, hogy hogyan válik lehetségessé egyáltalán ilyen dolog, tehát a tudományba való ilyen típusú beavatkozásnak a ténye hogyan lehetséges és ennek a magyarázataként túlinterpretációmat azért fönntartom, mert itt-ott, ha nem is mindig mindenki által végiggondolt módon, azért ott van az a gondolat, hogy valakik jogosultak ilyesmit csinálni. Valakik jogosultak arra, hogy eldöntsenek ilyen kérdéseket.

Abban, hogy ténylegesen mit gondoltak a résztvevők, biztosan neked van igazad. Egy egészen praktikus politikai problémát akartak megoldani. Azzal is egyetértek, amit következményképp mondasz, mert hiszen az itt ülőknek és nálunk sokkal szélesebb körnek is egészen evidens tapasztalata, hogy ezután nagy mértékben depolitizálódott nemcsak a filozófiai, hanem egyáltalán a társadalomtudományos tevékenység — aminek egyébként pozitív hatásai is voltak, mert a szakmai színvonal, a szűkebb értelemben vett professzionalizmus növekedett, a tudomány művelésében létrejött egy negatív konszenzus: Hagytok békében, én pedig — hogy csak a filozófia berkeiben maradjak — foglalkozom tudományfilozófiával, nyelvfilozófiával, csupa olyan dologgal, aminek egyáltalán nincs köze mindazokhoz a kérdésekhez, amiket Bence Györgyék például fölvetettek.

PAPP ZSOLT: Hadd tegyem hozzá, folytatva a sort, hogy egy sor kortárs szociológus, talán történészek is, közgazdászok is úgy érezték és gondolták, hát hál'istennek, a filozófiát végre-valahára kiiktatták a repertoárból. Nem kell bajlódnunk a dialektikus és történelmi materializmussal, meg az efféle terhelő ballasztokkal, és csinálhatjuk a tudományunkat.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Nekem is lenne egy kiegészítő megjegyzésem, hogy világos legyen, nem kívántam összemosni a különböző részvevőit vagy érintettjeit ennek a vitának. Pusztán arra gondoltam, hogy nem véletlen — és most megnevezem őket —, hogy Márkus György, Vajda Mihály éppen ebben az időszakban nagyon határozottan visszanyúl Lukács művére, a ,,Történelem és osztálytudat''-ra, tehát a praxisfilozófiára. És ennek a jegyében indul egy vita az úgynevezett ,,terjedelmi marxizmusról'', ami kifejezetten gnoszeológiai beállítottságú. És az egyik botránykő éppen az lesz ebben az ,,Állásfoglalás''-ban, hogy Vajda Mihály az igazság kérdését gyakorlati kérdésként interpretálja. Tehát nem a megszokott egységes igazság és nem az arisztotelészi igazságfogalom jegyében, hanem visszahelyezi a társadalmi praxis körébe, mégpedig éppen az elidegenülést leküzdő, a forradalmi praxis problémakörébe. Ezt a tendenciát értettem azon, amit az előbbiekben említettem.

BENCE GYÖRGY: Volt ilyen, ebben sem értettünk teljesen egyet, de amit most mondtál, annak az alapján nagyon könnyen meg lehet érteni, hogy mit érezhettek azok, akik más vonalon gondolkoztak. Azt mondták, hogy uram isten, föl akarják eleveníteni a forradalmi praxist. Nem volt ebből éppen elég? Nem az lenne a legjobb, hogy ha ez elhalna?

Eddig tehát arról beszéltünk, hogy milyen pozitív oldala is volt a dolognak. Nyilvánvaló, hogy volt negatív oldala. Kezdem első személyben — nekem például nagyon kellemetlen volt. De nem csak erről volt szó. Amikor azt mondták, hogy nem szabad politizálni, meg nem kell túl sokat filozofálni, akkor persze nem csak azt mondták, hogy a forradalmi praxisról nem szabad túl sokat filozofálni. Más témákat, már nem filozófiai jellegű, hanem tapasztalati témákat, társadalmi problémákat is mintegy betiltottak, amelyeknek nem volt köze semmiféle radikális nézetekhez, sem azok ellenkezőjéhez. Csak egyetlen példát mondok. Ugyanekkor történt meg az, hogy Kemény Istvánt, aki addig is a szociológiai élet peremén tengődött — nem szellemileg, mert óriási hatása, nagy tanítványi köre volt, ami máig is a magyar szociológia — hogy úgy mondjam — személyi állományának legalább a felét adja. Hanem egzisztenciálisan: sosem volt állása, egyik szerződésből a másikba kergették, egyik rosszabb volt, mint a másik. S szerencsétlen módon ekkoriban készült el — itt megint véletlen egybeesés van — szegénység-vizsgálatával. Tartott egy előadást az Akadémián az akkor még alighanem lényegesen kevésbé súlyos nyomor-problémáról, olyan mérsékelt nyelven, olyan, tulajdonképpen optimista megközelítésben, ami mai szemmel nézve, a mai hivatalos nyilatkozatokhoz képest szenteltvíz és limonádé. És ezután őt is, a témát is, sőt a szót is betiltották, és olyan elképesztő bürokratikus szócsavarásokkal éltek, hogy ,,halmozottan hátrányos helyzetű egyének'' meg effélék.

Ezért aztán ez a dolog valami módon hatott azoknak a szellemi munkájára és életére is, akiket közvetlenül nem érintett, és akik az első pillanatban talán még örültek is neki, hogy itt a filozófiát elintézték, meg előrehaladt a tudomány depolitizálása, ami egészében véve, a tudományos *üzemre,* és nem a csúcsteljesítményekre nézve kedvező folyamat.

LUDASSY MÁRIA: Előbb — bár nem nagyon lelkesen — esett egy-két szó, milyen intellektuális nyereséget is jelenthetett az, hogy egy ilyen marxista iskolát lesöpörtek a szellemi porondról. Egy klasszikus politikai-filozófiai fenntartást szeretnék megfogalmazni, Tocqueville nyomán. A központi hatalom és az individuumok közül, írja, minden közvetítő korporációt ki kell iktatni ahhoz, hogy igazán működőképes legyen a despotizmus. Azt hiszem, ennek paradigmáját adták, amikor megszüntették az egyetlen iskolát, szellemi közösséget, mert akármilyen különböző is ez a hét ember, meg a másik hét, aki a szatelliták közé tartozott, azért mégis ez volt *a* magyarországi filozófiai iskola, mellesleg marxista filozófiai iskola. Ezt aztán sikerült elsöpörni, és ennek nagyon súlyos, nem intellektuális, hanem morális leépülés volt a következménye. Talán még azoknál is, akik matematikai logikával vagy klasszika-filológiával foglalkoztak, akikről tehát tényleg vicc fölvetni azt, hogy marxisták-e vagy sem.

Két szélső dátumról mondanék illusztratív példát. Az első majdnem életrajzi. Amikor 1973-ban nehezményeztem az ,,Állásfoglalás''-t, az egyik majdnembarátom odajött és azt mondta: Megbolondultál, inkább örülnél, hogy te megúsztad! Ez volt az a mentalitás, amely a következő tizenöt évben azért mindnyájunkat többé-kevésbé meghatározott, még azt is, aki nem örült, hogy megúszta, vagy legalábbis annak nem örült, hogy a barátai nem úszták meg.

A másik pedig: ugyanennek a mentalitásnak most már — hogy mondjam? — belső pártutasítás formájában való manifesztációja, ha jól tudom 1985-ből vagy 86-ból. Véletlenül került ki az irat, amely útmutatást ad az ellenzékkel való bánásmódhoz, és ebben volt egy olyan kitétel, hogy ,,... és egyes munkahelyek túlzottan toleránsok azokkal, akik nem szakították meg ellenzékiekkel való kapcsolatukat''. Nem az, hogy ők csinálnak valamit, hanem hogy szóbaállnak, beszélnek, közös kötetbe dolgoznak. Szóval ez az elképesztő, és azt hiszem, hogy aki ezt 1985-ben vagy 1986-ban pártutasította valahol, még mindig fölöttünk van, legalábbis bennem erős a félelem. Úgyhogy ha vesszük mindazt az intellektuális nyereséget, amit elkönyvelhetnek azok, akiktől mindenfajta marxizmus szakmájukból kiindulva joggal idegen: nos, ők nyertek azzal, hogy 1973 után nem volt kötelező tartalmilag marxistának lenni. Elég volt egy formális marxista konfesszió, és most már ez a konfesszió-kényszer is lassan eltűnik — de azért ezt a morális mélypontot, amit ez a tizenöt-tizenhat év jelentett, nem tudjuk teljesen leírni.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ludassy Mária a belső károkról beszélt. Én folytatnám azokkal a károkkal, amelyek abból fakadtak, hogy itt olyan egyéniségek estek ki hosszú időre a magyar szellemi életből, a társadalomtudományi kutatásból, akik ha nem is iskolateremtő személyiségek, de mindenesetre műhelyteremtő személyiségek voltak. Emlékeztetnék arra, hogy például Márkus György közvetlenül egy katedra élére kinevezés előtt állt. Most nem beszélek Heller Ágnesről és másokról. Az ő tanítványaik is, lehetséges tanítványaik is kiestek, és kikapcsolódott, mintegy kihúzták a konnektorból azt a szellemi áramkört, amely nagyon komoly hagyományokra épült — a Lukács-iskolára gondolok —, és amely reményt adott arra, hogy demokratikus szakmai közélet alakul ki Magyarországon.

PAPP ZSOLT: Legyen szabad néhány szóval összefoglalni az elmondottakat, és kíséreljük meg ezt az 1966—68 és 1968—73 közötti helyzetet a maga sajátos, helyenként ellentmondásos, egymásnak ellentmondó tüneteket és produkciókat tartalmazó mivoltában értékelni. Aztán próbáljunk meg a kortörténet mögé nézni, és keressük azokat a politikai, történeti okokat, amelyek a változást eredményezték a hetvenes évek első felében. Mire gondolok, amikor ellentmondó tünetekről beszélek? Említettétek a kitűnő szociológust, Kemény Istvánt, akit egy idő után elhallgattatnak. Hadd tegyem hozzá, hogy a hetvenes évek első felében, valamikor 1973—74-ben átalakítják a Szociológia szerkesztőségét, a szerkesztőbizottságból kikerül Szelényi Iván, kikerül Gombár Csaba. Vagy: ekkor már folynak nálunk olyan kutatások, amelyek az akkor még hivatalosan nem létező politológia vagy politikatudomány területére esnek. Készülnek olyan vizsgálatok, amelyek azt kutatják, hogy Budapesten a kerületi pártszervezetek és a kerületi tanácsok között milyen sajátos összefonódás tapasztalható, amelynek eredményeképpen mind a kettő a maga módján diszfunkcionálisan működik. Ezek a vizsgálatok is hirtelen abbamaradnak.

De ugyanakkor találkozunk egy másik tünetsorral, hogy Fehér Ferencnek, Heller Ágnesnek és Vajda Mihálynak még megjelennek a tanulmányai a hetvenes évek első felében. A párt központi elméleti lapjában, a Társadalmi Szemlében is jelennek meg igen rangos írások Vajda Mihálytól és másoktól. Úgyhogy nekem például mint korai huszonévesnek az egyetemet elvégezve az volt a benyomásom, hogy itten egy reformorientált hatalom készülődik és erősödik. Időnként jobbra-balra vág, de mégiscsak megpróbálja a maga szellemi legitimációját megteremteni egy értelmiségi közegben — hiszen legitimáció nélkül, intellektuális legitimáció nélkül nincs hatalomgyakorlás —, és ennek a legitimációnak végül is a marxizmus-reneszánsz az egyik kulcsfontosságú eszköze. Ennek vége van a hetvenes évek első felében, 1973—74-től. Mi okozta végül is, hogy ez lekerül a napirendről? Mi van emögött?

Mondanék szempontokat: Taktika volt, aminek netán egy távlati stratégiában kellett volna igazolódni, azzal, hogy hosszú távon eredményeket hoz? Nem hozott, tehát a taktikai lépés elhibázott volt. Hogy állunk a kényszerekkel? Kényszerlépés volt ez? Belső politikai erőviszonyok alakultak így vagy külső nyomás alatt voltunk? Hogy tudjuk itt összehozni a korabeli gazdasági-mechanizmus-reform lassú, de aztán egyre határozot-

tabb visszavételét azzal, ami ennek a szellemi reneszánsznak a lefokozása és kiszorítása?

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ma már közismert, hogy volt külpolitikai nyomás, amit a legjobban mutat, hogy pontosan ez az az időszak, amikor lényegében megszűnt Magyarországon is a sztálinizmus kritikája. A huszadik kongreszszus után nagyon erőteljes és nagyon sokak által képviselt sztálinizmus-bírálat indul meg, amely éppen ebben az időszakban eltűnik, eltűnedezik. Nem olyan mértékben, ahogyan a Szovjetunióban, de annyira azért igen, hogy érezzük: sokkal hűvösebb, jegesebb szelek fújnak, mint korábban, hogy egy jégkorszak következik. Ez a fordulat, ami természetesen csak egy jelzés volt, összetalálkozott azzal a belpolitikai folyamattal — részben kiváltója is volt —, amelynek során a magyarországi reform belső ellenzéke — és ma már a ,,Történelmi utunk'' című állásfoglalás név szerint is megemlíti őket, Biszkut és másokat — nyomást gyakorolt a pártra.

KELEMEN JÁNOS: Biztos vagyok abban, hogy itt nagy adag manipuláció is volt. A külső nyomásra való hallgatólagos hivatkozás is a manipulációs fegyvertárhoz tartozott. Nem tudom, hogy épp az inkriminált esetben, amely a beszélgetés apropójául szolgál, volt-e tényleges külső nyomás, szovjet utasítás. Ehhez adatokat kellene ismerni. De az erre való manipulatív hivatkozás, sugalmazás formájában — ez igenis volt, ezt tanúsíthatjuk. És ez hozzátartozik ahhoz a morális leépüléshez is, amit Ludassy Mária említett, mert ez a játék éveken keresztül folyt hatalom és értelmiség között, az értelmiség egyes körei között. Aminek az egyik előfeltevése az volt, hogy mi mégiscsak a reformot építjük, méghozzá egyedülálló sikereket érünk el a szocialista táboron belül. Nézzétek meg a többi szocialista országot, beleértve a Szovjetuniót! Mi mégiscsak az élen járunk, és ennek az az ára, hogy...

PAPP ZSOLT: ...ne harsogjuk túl, hogy kicsit takargassuk, titkolgassuk, és aztán addig titkolgattuk, míg a végén nem lett belőle semmi.

KELEMEN JÁNOS: Így van. Ez kezdődik azzal, hogy ,,nincs magyar modell''. Folytatva azzal, hogy ideológiailag is tegyétek magatokat takaréklángra, de hát ennek számos megnyilvánulását lehetne említeni.

Már a csehszlovákiai invázióval kapcsolatban is felmerült ez a manipulatív játék, és ez magyarázatot is szolgáltat arra, hogy mennyire halvány reakciók voltak akkoriban. Kívül-belül. Az egyénekben is milyen halvány reakciók támadtak az invázióra. A társadalom — és azt hiszem, ez nem utólagos bölcsesség —, a társadalom nagy része sokként élte meg, valaminek a végeként élte meg a csehszlovákiai inváziót, de ott volt az a manipulatív elem, hogy ez az ár, amit a reformunkért meg kell fizetni. Válaszul hadd idézzem, némileg patetikusan, Karl Marxnak azt a mondatát, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népek szabadságát elnyomja. Akkor nem gondoltunk, nagyon sokan nem gondoltak erre az összefüggésre. Tehát hatékony volt az a nem annyira explicit formában, hanem a legkülönbözőbb célozgatások formájában sugallt gondolat, hogy, kérem szépen, mi megfizetjük az árat ezzel a bevonulással azért, hogy a magunk dolgát zavartalanul végezhessük.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ez mind igaz. Csak itt az volt a probléma, hogy éppen 1972-re pontosan a reform visszavonása történt meg, és egyre inkább eltűnt az a reformretorika, amelynek manipulatív jellegére Kelemen János nagyon világosan utalt.

KELEMEN JÁNOS: ... hiszen az ,,Állásfoglalás'' szövegében is, még a Bence Györgyék elítélésében is benne van, hogy ők *objektive* — figyeljétek meg ennek a szónak a használatát az egész kommunista mozgalom történetében! — *objektive* reformellenesek, és ez volt a hatékonynak vélt inszinuáció.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Az világos, hogy az ,,Állásfoglalás'' érvrendszere eklektikus, és azokat az ellentmondásokat is tükrözi, amelyekről itt szó esett. Én csupán azzal szerettem volna kiegészíteni, hogy a gyakorlatban olyan gazdasági intézkedések és olyan politikai intézkedések következtek a párt felső vezetésében, amelyek világosan és egyértelműen a gazdasági reform ellen irányultak. Ezt tükrözte a vállalatok centralizálása. Ötven nagyvállalatot központi irányítás alá vontak. Tehát szó sem lehetett a vállalati önállóságról, és az értelmiségre lényegében tagfelvételi zárlatot rendeltek el, arra hivatkozva, hogy az értelmiségnek amúgy is nagy a számaránya a párton belül.

Tehát miközben az elítélt társadalomkutatókat reformellenességgel vádolták, ugyanakkor olyan intézkedések történtek, amelyek a reform első lépcsőjét vagy első, kifejezetten a gazdaságra korlátozott lépcsőjét is lerombolták. Lényegében visszaállították a korábbi tervutasításos centralizált gazdaságirányítási rendszert.

BENCE GYÖRGY: Igen, azt hiszem most beszélünk a lényeges kérdésről. Az eddigiekben mindig egy kicsit úgy éreztem, hogy elsüllyedünk ezekben a mikroszkópikus folyamatokban, amelyek az érintettek számára nagyon fontosak, mert hát ők csak ilyen kis egységek, de végül is történelmi szempontból, önmagukban véve nem olyan jelentősek. És azt hiszem, nem véletlen, hogy Papp Zsolt ilyen bonyolultan tette föl a kérdést, mert nem lehet ennél egyszerűbben föltenni.

Első szinten nyilvánvaló, hogy ez a politika azzal az igénnyel lépett föl — az ,,Állásfoglalás''-ban is kifejeződik ez, ahogy Kelemen János nagyon helyesen fölhívta rá a figyelmet —, hogy mentsük a reformból, ami menthető a 68 után kialakult alapvetően kedvezőtlen helyzetben. Erre azt lehet mondani, hogy akár őszinte volt ez a szándék, akár nem, a dolog *nem sikerült*. Azért tart a magyar gazdaság ott, ahol ma tart, mert ez nem sikerült. A tőkebőség, a kedvező pillanat, a nemzetközi gazdasági helyzet kedvező pillanata egy olyan időre esett, amikor a magyar gazdaság reform lendülete kifulladt — aminek az eredményei ismertek, aminek nemhogy ma isszuk a levét, hanem még nagyon sokáig fogjuk inni a levét. A dolognak ez a része nem sikerült.

Az a része, hogy a szellemi életben is mentsük, ami menthető, hogy legyen azért ebből a dologból valami jó is: ez félig-meddig sikerült. Súlyos morális, tudományos, szellemi ára volt. De azt mondanám, hogy félig-meddig sikerült. Ezt is hajlandó vagyok koncedálni.

A dolognak van azonban egy olyan része is, ami már a politika végrehajtásának módjával és a végrehajtók személyével kapcsolatos. Nem akarok neveket említeni, mert nem erről van itt most szó, úgyis fölismerhető lesz legalábbis néhány. Ezt a dolgot lehetett volna elegánsabban is csinálni, finomabban is csinálni. Ehelyett a dolog végrehajtását a kicsinyesség és az egészen alantas bosszúvágy és piszkálódás és aljaskodás jellemezte. Tulajdonképpen meg lehetett volna másképp is csinálni, ha elfogadjuk, hogy ez elkerülhetetlen volt. Vagy fogadjuk el, hogy őnekik más a politikájuk, mást akartak. Nem kérhetjük rajtuk számon, hogy nem azt akarják, amit mi akarunk. Legalábbis mai szemmel már nem kérem rajtuk számon. Akkor még talán azt gondoltam, hogy valami távoli ideológiai kapcsolat, kapocs összeköt minket. Jó, ők azt akarták. De azt nem kellett volna csinálni, hogy kiüldözzenek embereket. Azt nem kellett volna csinálni, hogy azokban a pozíciókban is lehetetlenné tegyenek embereket, ahova visszahúzódtak, és ahol már nem árthattak se ennek a politikának, se másnak, se semminek. Odáig mentek el, hogy embereket azokban a fizikai munkási állásokban zaklattak, ahová az értelmiségi pozícióikból visszahúzódtak.

Hamburger Mihály barátom például sok-sok-sok stáción keresztül a végén benzinkutas lett, és onnan is kirúgták a kultúrpolitika akkori legfőbb irányítójának utasítására. Ez már nem menthető.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Nem tudom megtagadni azt, hogy mindazt ne támasszam alá, amit Bence György elmondott. A helyes kiindulópont valóban az, hogy a 68-as év sok szempontból krízis volt, egy krízisfolyamatot indított el. Lukács Györgynél olvastam, hogy könnyű megfigyelni, hogy a minden krízist kikerülni akaró, túl aggodalmas kísérletek objektíven és tartósan csak a válságtendenciák kielezéséhez járulnak hozzá. Azt hiszem ez nagyon passzol annak a fejlődésnek a jellemzésére, amit mi most megpróbáltunk különböző oldalról végiggondolni 68-tól egészen napjainkig.

PAPP ZSOLT: Szélesítsük a kontextust, és kezdjük az egészet korábbról. Bibó István a negyvenes években írta le azt a mondatot, hogy ha valaki a Horthy-korszakban Jászi Oszkár vagy Károlyi Mihály eszméit próbálta emlegetni, akkor legkevesebb, hogy súlyosan kompromittálta magát, ha éppenséggel el nem lehetetlenült egzisztenciálisan.

Folytassuk a sort: ha valaki 1949—50 után Bibó István eszméit próbálta emlegetni — nem beszélve 1957—58-ról —, nemhogy kompromittálta magát, nemhogy az állását vesztette volna el, hanem még ennél is súlyosabb retorzióknak lett volna kitéve. Ha valaki a Márkus—Bence—Kis könyv eszméit, amellyel, ahogy mondtuk, sokan egyetértettek, egyetértettünk, szimpatizáltunk, megpróbálta 1975—76-ban emlegetni, az egyenértékű volt egy önfeljelentéssel. És ezt a sort tovább folytathatjuk: eljuthatunk 1988-ig, amikor kizárták az MSZMP-ből négy kollegát, jóbarátot, ismerőst, és akkor az ő eszméiket... valamit talán fordult egy csöppet a történelem, mert aki az ő eszméiket emlegette, az nem jutott arra a sorsra, mint a korábbi hivatkozók.

Nincs valamilyen meghökkentően közös vonás az elmúlt nyolcvan év különböző társadalmi rendszereiben, amelyeket megéltek őseink és megéltünk mi magunk? Hogyhogy nem tűri meg ez a kelet-európai helyzet, ezek a kelet-európai társadalomtörténetek a nyilvános és egymással rivalizáló gondolkodásnak a természetes állapotait? Hogy van az, hogy a mi térségünkben szakadatlanul az történik, hogy reformeszméket szorítanak ki a nyilvánosságból, és ez most már egy tíz-tizenöt évenként visszatérő gyakorlat? Mi az oka ennek a disszenzusos helyzetnek, hogy a politika szakadatlanul kitaszítja éppenséggel a reformgondolkodást?

Hogy nem találunk többet, mint három-négy helyzetet a huszadik században — 1945—48-at, az 1968-as felvirágzást, az elmúlt esztendőt ebből a nyolcvan évből, amikor arról lehet beszélni, hogy a Közép-Kelet-Európában alighanem egyedül létjogosult reformgondolkodás megindulhat és törhet előre?

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ugyanez a folyamat nem csak ilyen tág társadalmi-politikai összefüggésben, hanem a kommunista mozgalmon belül is lejátszódott. Itt hasonló névsort állíthatnék össze, mint amit Papp Zsolt elmondott. Kezdve a húszas évekkel — Buharin, Trockij, Korsch — és Lukács Györggyel bezárólag, ami már belenyúlik a mi történetünkbe is.

PAPP ZSOLT: Azért csak vannak különbségek a korszakok között. Hiszen a korábbi időszakokban a pártból eltávolított gondolkodók a legsúlyosabb retorzióknak voltak kitéve, alkalomadtán még a fizikai megsemmisülést sem kerülték el. Lám, az elmúlt tizenöt év puha sztálinizmusa ezt a korábbi helyzetet nem produkálta. Sőt, én azt mondanám — nem akarok ezen egy csöppet sem ironizálni, de lehangoló és majdnem tragikomikus —, hogy a magyar párt azirányú tevékenysége, hogy kizárja a saját köreiből a gondolkodókat és a reformgondolkodókat, ez hozott létre nem hogy egy ellenzéket, ez hozta a többpártrendszert 1988 Magyarországára. Mert ha megnézzük a mai alakulóban levő pártformációk vezérkarait, mindenütt ott találjuk azokat a filozófusokat, írókat, köítőket és történészeket, akik valahogy az elmúlt 20—25 esztendőben, 1956 után, de már 1953-tól kezdve kívül kerültek a Szabad Nép, a Népszabadság szerkesztőségén, a Magyar Szocialista Munkáspárt tagságán és szellemi műhelyein.

KELEMEN JÁNOS: Papp Zsolt magyar példán egy XX. századi közép-kelet-európai politikai és társadalmi fejlődéssort rajzolt fel, arra utalva, hogy ezeknek a társadalmaknak a tradícióiban amúgy is benne rejlik a politikai és szellemi, ideológiai és intellektuális intolerancia. Ez az egyik összetevője a helyzetünknek. A másik pedig magának a kommunista mozgalomnak a jelenléte ugyanebben a térségben — erre Sziklai László utalt —, amely hasonló intoleranciát mutat, leginkább saját elemeivel szemben, saját intellektuális ideológiai összetevőivel szemben. Tehát egymásra rakódik két, egyébként különböző tényező. De hiszen a munkásmozgalomnak az az ága, amelyet a bolsevizmus indított el, és amely a kommunista mozgalomhoz vezetett, végül is ennek a térségnek a szülötte. Ez még csak egy ténymegállapítás. De talán magyarázó elemként is felhasználható.

LUDASSY MÁRIA: Szerintem az alapvető mentalitásbeli hiány, amiben szenved térségünk és szenvedünk talán mi is: a híres ,,Sapere aude! merj a magad értelmére támaszkodni'' elvének el nem fogadása, nemcsak a politikai hatalom, gyakran a politikai ellenzék részéről is. Most egy percre visszatérnék az ,,Állásfoglalás'' szövegéhez. Akárhányszor belenézek, nekem az jut eszembe, hogy ez exorcizmus, ördögűzés. Ez a rituális, ráolvasó jelleg, hogy ,,a marxizmus—leninizmus elméleti rendszerét megkérdőjelezik, feloldják és elvetik. A kommunista párt, végső soron a munkásosztály vezető szerepének tagadásához vezetne...'' stb. A marxizmus ,,pluralizálásáról'' van szó. Az én aufklérista elmémben ez azt jelenti, hogy most itt ráolvasunk, rituális módon

kiűzzük belőlük, magunkból, saját gondolkodásunkból az ördögöt. Ezért volt nekem nehezebb, hogy a szövegről Kelemen Jánoshoz hasonlóan komoly kontentanalízist végezzek, mert racionalista reflexeim fellázadtak. De még az egzisztenciális megsemmisítésben is volt szerintem ilyen babonás dolog. Kedvenc élményem, hogy ha azt írtam egy cikkem jegyzetében, hogy „David Hume, Értekezés az emberi természetről, fordította Bence György", éber szerkesztők kihúzták, hogy „fordította Bence György". Vagy: „Társadalmi szerződés, fordította Kis János", kihúzták Kis János nevét. Van ebben valami egészen irracionális, valami fekete mágia jellegű: ha áthúzom a nevét, akkor nincs, még fordítóként sincs.

PAPP ZSOLT: Amit mondtatok, ahhoz egy szociológiai szemponttal kapcsolódnék. Hankiss Elemérnek a megfogalmazását idézem, aki ezt a kelet-európai visszavisszatérő traumát, a másként gondolkodás kiközösítését a „címkézés" kifejezés alá vonta. Azt mondta, érdemes megnézni, hogy az elmúlt nyolcvan esztendőben a különféle időszakokban — a Horthy-korszakban éppen úgy, mint az 1949—50 után levő időkben — hogyan termelődik ki valamilyen központi kútfőből a környező társadalmi-politikai erők, a létező társadalmi rétegek, a különféle szellemi műhelyek megcímkézése. A harmincas évek második felében például Erdei Ferenc azt írja Angliából barátjának Bibó Istvánnak, hogy milyen elképesztő ország ez, itt parasztnak lenni egy bevett foglalkozás a többi foglalkozás mellett. *Nálunk a* paraszt büdös parasztot jelent, társadalom alatti életet jelent, nem legalizált, nem elismert kategóriája a társadalmi együttélésnek. Ugyanígy, írja Erdei, ha azt mondom, hogy proletár, itt azt jelenti: bérmunkás, valamihez ért, állása van, foglalkozása van — *nálunk a* proletár az proli. Az moszkovita proli. Az bolsevik proli. A negatív értékakcentusok címkéket jelentenek, rögtön jelzik, hogy a korabeli társadalmi közegben intoleráns módon nem fogadnak el a társadalmi élet természetes tagjaként egy társadalmi csoportot. Itt az intolerancia, amit Kelemen János emlegetett. És továbbmehetünk arra a csökevényes polgárságra is, amely szintén megkapta a maga különféle címkéit. Hankiss Elemér úgy folytatta tovább, hogy 1949—50 után a Magyar Dolgozók Pártja jelentkezett, hogy revansot veszünk a múlton, valamikor minket címkéztek, most visszaadjuk a kölcsönt. Az arisztokráciát nem is címkézték, hanem kitelepítették. Aki azután következik, az mind megkapta a címkét, a negatív, diszkrimináló, kiközösítő címkét. Mert az értelmiség, „uszályba került", mindig hajbókolt és mindig utána szaladt a nyugati eszméknek. A paraszt középparasztként ingadozott, módos parasztként kulák volt — ezek mind címkék. Megkapta a magáét a munkásosztály is, mert a munkás az munkásáruló, munkásarisztokrata és lumpenproletár. Ez az, amiből egy darabig úgy tűnt, ki tudunk jönni valamelyest. A hatvanas években van valamilyen szélcsend. A hetvenes évek elején meglódul valamennyire a mezőgazdasági kisüzem, a háztáji, — ezek akkor még nem annyira vállalkozás jellegűek, mégis szerzést, anyagi gyarapodást lehetővé tevő elfoglaltságok —, s mindjárt jöttek a címkék: harácsoló, kapzsi.

KELEMEN JÁNOS: ...Akkor megint volt egy kispolgáriság-vita...

SZIKLAI LÁSZLÓ: Visszatérnék egy pillanat erejéig ahhoz a kérdéshez, hogy vajon ez az intolerancia, az állandó kitagadás és kiátkozás a mozgalomban miért következett be. Nem szabad elfelejteni, hogy ez egy hatalomra törő mozgalom volt, az osztályharc, a „ki kit győz le" jegyében született. Militarizálta ideológiáját is, és kvázi-egyházként viselkedett, kitagadta az elhajlást, ortodoxai és eretnekjei voltak. Mindezt nagyon jól tudjuk a mozgalom történetéből, a különböző frakciók közötti harcok históriájából. Ez a magyar pártot is messzemenően jellemezte, és 1945 után is hatott. A probléma véleményem szerint az, és ez nagyon nehezen megválaszolható kérdés, hogy a hetvenes évek elején miért születik újra ez a történelmileg túlhaladott osztályharc, a „ki kit győz le". Miért születik újra, miért bukkan elő, a legpregnánsabban épp ebben a dokumentumban, hogy Bence György, Kis János, Vajda Mihály, Márkus György, Heller Ágnes az imperializmus ügynökei...

KELEMEN JÁNOS: ...objektíve...

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ez a hosszú, ádáz, önpusztító küzdelem egy országban, majd néhány országban, Kelet-Európában, Közép-Európában végülis a hatalom megragadására és megtartására vezetett, és akkor egy konszolidáció, a hatvanas évek viszonylagos konszolidációja után, amely kétségkívül komoly eredményeket is mutatott fel, miért jön rögtön újra elő ennyire érzékletesen, ennyire militáns módon?

LUDASSY MÁRIA: Azt hiszem, nem olyan egyszerű csak a sztálinista mumusokat megidézni, mint Biszku stb. Én emlékszem, hogy nekünk az igazi hidegzuhany 1970-ben Aczél Györgynek Lukács György elleni cikke volt, aki a „sztálinizmus" szó használatát kvázi betiltotta, a kontinuitást hangoztatta mindenen túl. Szóval az ideológiai stopplámpa ekkor gyulladt ki, csak mi nem vettük észre, vagy úgy döntöttünk, hogy nem veszünk róla tudomást.

PAPP ZSOLT: Ez más kérdés, Aczél György később önkritikusan viszonyult ehhez a viszonyulásához...

LUDASSY MÁRIA: ...hát tavaly...

BENCE GYÖRGY: Érdekes volt, amit Papp Zsolt mondott, hogy mintha Európa különböző térségei között nagy különbség lenne ebben a tekintetben, és azt hiszem, ebben van is valami. Érdekesek voltak ezek a politikai helyzettel, a kommunista párt sajátos szervezetével, ideológiájával összefüggő érvek. De azt hiszem, nem szabad éles határt vonni Kelet-Európa és Nyugat-Európa között, inkább arányokról van szó. Erdei és Bibó levélváltásához, hogy az angol társadalmi felfogás szerint parasztnak lenni nem megszégyenítő — erre hadd idézzek egy fontos filozófiai forrást: Agatha Christie-t. Elég őt olvasni, hogy a legsűrűbb, legszaftosabb osztálygyűlöletet és előítéletet valaki kézzelfoghatóan megtapasztalja. Anglia még ma is rettentően osztálytársadalom, a szó legrosszabb értelmében. És most fordítanék egyet a dolgon. Az egészet azért hoztam föl, mert nálunk is arányokról van szó, nálunk is megvannak azért a tolerancia és a polgári tisztesség elemei. Kezdjük azon, hogy nemcsak, ahogy finoman kifejezted magad, nem semmisítettek meg minket fizikailag, hanem tulajdonképpen azért élünk, virulunk. A dolgok nem mérgesedtek el annyira, hogy ne tudnánk itt leülni. Azért itt különböző helyzetű emberek ülnek. Én például ma is munkanélküli vagyok, itt ül a Filozófia Intézet igazgatója, és sorolhatnánk még. Én be voltam tiltva, te, Zsolt, a tömegkommunikáció legnagyobb hatású fórumain is szerepeltél. És tudunk beszélni, ez is nagyon jó dolog.

És volt még valami ebben az egész időszakban, ami azért egy halvány, pislákoló reménysugárként szolgálhat. Nem is csak az, hogy voltak emberek, és közületek is voltak, akik egész egyszerűen segítő kezet nyújtottak ebben a helyzetben. Hogy nemcsak olyanok voltak, akik, mivel mi olyan kellemetlen jelenség voltunk, minket kezdtek utálni azért, hogy olyan helyzetben vagyunk, hogy őket olyan helyzetbe hozzuk, hogy nekik erre reagálni kell. Hanem voltak olyanok is, és tulajdonképpen ez volt a legszebb, akik nem is nyújtottak különösebbet, nagy gesztust nem tettek, nem is voltak abban a helyzetben, hanem egyszerűen nem vettek tudomást a dologról, és úgy kezeltek minket, mintha normálisak lennénk, és mintha ők is normálisak lennének, egy normális világban. Az egyik legszebb ilyen... nem is élmény ez, mert folyamatos történet, hogy minket kirúgtak az Akadémiáról, minden mértékben és minden módon, és ennek ellenére ugyanazon a helyen ültünk tizenöt éven keresztül az Akadémiai Könyvtárban. Az Akadémiai Könyvtár egyszerűen nem vett erről tudomást. Ami nem akármilyen gesztus volt, illetve nem is gesztus. Sok kockázattal is járt talán, de legfőképpen nagyon finom és emberi dolog volt, és óriási gyakorlati jelentőséggel bírt a számunkra. Például azzal, hogy a kölcsönzési jogunkat nem veszítettük el, ami az ilyenfajta könyvmolyoknak, mint én is vagyok, életkérdés. Erre is szeretném felhívni a figyelmet.

PAPP ZSOLT: Annyit talán még érdemes hozzátenni mindehhez, hogy a hetvenes évek közepe és második fele azért nem hozza meg azt, amit alighanem ez az „Állásfoglalás" várt. Mégpedig a felzárkózást az „Állásfoglalás" mögé. Egyfelől, mint mondtuk, következik egy elsivárosodás. Emlékszem a Magyar Filozófiai Szemlének — de a Szociológiának is — a hetvenes évek közepén megjelentek olyan számai, amelyek csupa, amúgy nagyon fontos, koraközépkori filozófiatörténeti dolgozatokat hoztak. Emlékszem, hogy a Magyar Filozófiai Szemlében jelent meg szociológiai jellegű tanulmány — nem volt mit megjelentetni. De megjelent a Filozófiai Szemlében olyan írás is, amelyik egy nagy vidéki városunk peremkerületének a szociográfiájával foglalkozott, elmenően a dűlőutak elnevezésének a történetéig. És most Ludassy Máriára utalnék, aki egyszer egy korábbi dolgozatában arról beszélt, hogy következett az az idő, amikor a társadalmi tudatot kutattuk öt éves felparcellázásban. A műhelyből, ami lett volna a hatvanas-hetvenes évek fordulóján, lett ez az öt évre rubrikázott tervszerű és arányos filozófiafejlesztés.

LUDASSY MÁRIA: Ebben nekem nagyon kemény a véleményem, esetleg mások majd moderálnak. Szerintem 1973-ban a filozófusokat, kicsit később a filozófiát próbálták száműzni a Filozófiai Intézetből, egy olyan tudománypolitikai koncepció keretében, amely azért nagyon közvetlenül kapcsolódott ehhez az „Állásfoglalás"-hoz. Ami biztos, az biztos, jobb ha a filozófia céljait nem filozófusok, hanem megbízható funkcionáriusok jelölik ki. Így került az intézetbe mint kutatási téma a tudományostechnikai forradalom, melynek eredményeit, elég, ha körülnézünk technológiai színvonalunkon, máris láthatjuk. Utána a szocialista tudat kutatása, melyhez némi introspekció is elégséges, hogy eredményességét látnak hassuk. Viszont, meg kell mondani, hogy ez volt az utolsó korszaka a filozófiának, amikor cserébe a filozófiátlanításért finanszírozták. Ez volt az az időszak, amely — legalábbis nekem úgy tűnt — telerakta skizofréniával a Filozófiai Intézet azon dolgozóit, akik kényszerűségből, más lehetőségük nem lévén, ebben résztvettek, mert a pénzt ezekre az agitprop. témákra kapták — és hát a fiatalok többsége nem akart már agitátor és propagandista lenni, már csak azért sem, mert akkor mi, szerencsésebbek, esetleg megvetjük őket. És azt hiszem, ha van valami feladatunk — igazgatónk talán majd sikerrel megoldja —, az ennek a skizoid helyzetnek a radikális felszámolása. Ha már van Filozófiai Intézet, ott filozófiát csináljunk, és ha egy mód van rá, filozófusokkal. Ezt csak úgy lehet megcsinálni, hogy ha a szakma a célokat nem ilyen KB-határozatokat követve, de nem is a KB-határozatoktól való menekülés stratégiáiban fogalmazza meg, hanem a filozófia klasszikus területeit kutatva. És ha ezeken a kutatási területeken a hetvenes években egy jó adag eszképizmus volt is, a mostani fiatalokban ez már nincs. Ők már nem azért foglalkoznak a magasan formalizált dolgokkal, mert félnek a párthatározatoktól, s jobb, ha a komputer sem érti, hogy mit csinálnak, hanem mert tényleg ezt tartják érdekesnek. Valahogy azt kellene megcsinálnunk, hogy akik esetleg megmaradtunk hagyományból vagy konzervativizmusból a tartalmi témák mellett, azok kontinuitását is tisztes tudattal próbáljuk folytatni, művelni.

KELEMEN JÁNOS: Néhány szót ezekről a nagy, országosan vezényelt kutatási témákról, amelyek egy hanyatló korszakban születnek, de mindenesetre olyan korszakban, amikor ebben a disztribúciós rendszerben azért még van valamennyi pénz, amivel a tudomány különböző ürügyek alapján támogatható. Ez volt egyben az a korszak is, amikor még ideológiai ürügyek szentesítették a tudományos kutatási témákat, ez volt a nagy összejátszás korszaka, amikor a játék minden résztvevője tudta, hogy az ideológia pusztán ürügyet jelent, a legtöbb haszna, hogy valamilyen címkézési szerepet játszik, hogy milyen pénzt milyen rubrikán lehet elkölteni. Ez volt valóban az úgynevezett szocialista tudat kutatási téma. Volt a kormány mellett egy országos hatáskörű tudománypolitikai bizottság, amely kutatási pénzekkel rendelkezett, és megjelölt ilyen nagy, országos kutatási témákat. Ha jól emlékszem, egy időben hét ilyen téma volt, ez már a hetvenes évek második fele, és tulajdonképpen ez a korszak jelentette a Ludassy Mária által említett morális mélypontot, mert ezt a korszakot a cinizmus ténylegesen áthatotta, mindenki más néven csinálta, amit csinált, de mindenki fenntartotta ezeket a neveket, és mindenki tudta a másikról, hogy egész másra gondolt, de ezeket a neveket használta. A helyzet azóta annyiban romlott, hogy pénz nincs már a csatornákban...

SZIKLAI LÁSZLÓ: ...csak cinizmus?...

KELEMEN JÁNOS: ...hát igen...

SZIKLAI LÁSZLÓ: Ez a szituáció, ami itt jellemzésre került, tulajdonképpen egyáltalán nem meghökkentő vagy különleges. A filozófia területén is érvényesült a tervutasításos rendszer, a tervgazdaság, a fölülről központilag kijelölt fejlesztési témák...

LUDASSY MÁRIA: ...improduktív nagyberuházásokkal...

SZIKLAI LÁSZLÓ: ...ezek valóban nagyberuházásként

és valóban az ötéves terv ciklusai szerint valósultak meg, végrehajtásukra meghatározott forintösszeg állt rendelkezésre, abban a kettősségben, amit itt Kelemen János emlegetett. A professzionális munka lényegében ezen a terven kívül folyhatott, és azért folyt természetesen. De, hogy úgy mondjam, magánszorgalomból, és nem nyert állami elismerést. Holott nyilvánvaló, hogy a filozófia — nagyon sokan joggal vallják ezt — olyan módon semmiképpen sem tervezhető, mint ahogyan egy gyár racionális megszervezése. Most ott tartunk, hogy ezektől a nagy tervektől megszabadultunk, de nagyon kevés pénz áll rendelkezésre ahhoz, hogy pályázat útján, valóban szakmai szempontok alapján az egyéni és csoportos munkák, tervek valósuljanak meg.

A tervezhetőség szempontjából is szerintem teljes azonosság áll fönn filozófus és művész között. Azt a művet, amelyet egy filozófus meg tud írni ott és akkor, senki más helyette nem tudja megcsinálni. Ebből áll a filozófia tudományának „művészete". Az eredmény, a mű természetesen egy szakmai közönség és közösség bírálata, vitája tárgyává tehető, de ezt semmilyen terv sem tudja előre programozni. A filozófia klasszikusai sem valamiféle tervgazdaságos alapon hozták létre műveiket. Kérdés az, hogy a politika ezt az alkotói szabadságot már „megengedheti-e" magának. Nyilvánvaló, hogy az „Állásfoglalás" közvetlenül a politika szolgálatába akarta állítani a filozófiát. Ezért is tiltakoztunk most ennek az „Állásfoglalás"-nak az érvényessége ellen, és fordultunk a Központi Bizottsághoz,*, éppen ennek a szisztémának a végleges széttörése, gyakorlatból való végleges kivonása érdekében, mert nyilvánvaló, hogy ebből semmilyen haszon nem származik. Sőt hozzá kell tennem, a politika számára nagyobb hasznot jelent az, hogyha a tudományt a saját belső törvényszerűségei szerint engedi fejlődni, amihez a politika egyet tehet: jobb technikai, anyagi és támogató feltételeket kell hogy teremtsen.

PAPP ZSOLT: Legyen szabad még két megjegyzéssel folytatni, végül egy kérdést szeretnék intézni Bence Györgyhöz. Az egyik észrevétel az volna, hogy egy kollégánk, Gombár Csaba szemléletes megfogalmazása szerint hazánkban a hatvanas évek második felében kinyitják a politika, a nyilvánosság, a társadalomtudományi produkció nyilvánosságát, kinyitják ezt a harmonikát, és az valamennyire szól. A hetvenes években becsukják a harmonikát — mert nálunk a nyilvánosságot, meg a társadalomtudományi-filozófiai produkciót harmonikaként lehet huzogatni —, majd a hetvenes—nyolcvanas évek fordulójától megint nyílik-nyílik ez a harmonika, míg most már, napjainkban úgy tűnik, hogy nagyon kinyílt, majdhogynem kiakadt, és nagyon sok sípon és regiszteren szólnak a különféle mondanivalók és muzsikák. Szóval a hetvenes évek csendje után a hetvenes—nyolcvanas évek fordulóján erősödik a társadalomtudományi produkció. Talán a közgazdasági érdeklődést és kutatást lehetne az első helyen említeni, mellette a történelemtudományi feldolgozásokat, a történettudományi publicisztikát. Ezeknek az oldalán kullog a szociológia, egy idő után megjelenik a politológia, felbukkan ez a nagyon is izgalmas jogi és államfilozófiai—jogelméleti gondolkodás is.

Ebben a folyamatban jön elő, és ez a másik megjegyzésem, ma már jelen van és egyre erősebben jelen van, visszatér az első nyilvánosságba az a második nyilvánosság, amelynek magad is, Bence György, másokkal együtt nagyon fontos szerzője, alkotója voltál. Talán napjainkban találkozik egymással ennek a kétféle nyilvánosságnak a produkciója.

Végül a kérdésem Bence Györgyhöz. Mondtad az előbb, hogy állás nélkül vagy. Sziklai László említette, valamennyien tudjuk, hogy több állásfoglalás látott az elmúlt hetekben, hónapokban napvilágot, amely ennek a valamikori „Állásfoglalás"-nak a felülvizsgálatát és hatálytalanítását kéri. Valamennyien szeretnénk, és ezért is beszélgetünk itt, ha valamilyen nyilvános rehabilitálás történne, és természetesen visszakapnátok az állásotokat. Szeretném megkérdezni, hogy magad is gondolsz-e erre, és elhelyezkednél-e, vagy hogyan látod a napjaidat, a holnapot vagy a jövőt, ha ezek a változások tovább mennek.

BENCE GYÖRGY: Tekintettel arra, hogy önálló vagyonnal nem rendelkezem, nem is kérdés, hogy el kell helyezkednem, valamiből élni kell. És nyilván sokkal jobb abból a munkából élni, amihez az ember a legjobban ért, és amit a legjobban szeret csinálni. Különben nemcsak állásfoglalások születtek azoknak a részéről, akik szeretnék ezt a helyzetet megváltoztatni. A másik oldalról, azoktól, akik állásokkal rendelkeznek, bizonyos ajánlatok is érkeztek már, legalábbis általános formában, és remélem, hogy ez ilyenformán rendeződni fog.

A rehabilitáció szót nem nagyon szeretem. Először is a szoros értelemben vett rehabilitáció terén ennél sokkal fontosabb feladatok is vannak, mint hogy minket rehabilitáljanak, mi csak nagyon-nagyon hosszan a sor végén jövünk. Először jönnek a jogi rehabilitációk, remélhetőleg százezrével, aztán jönnek a politikai rehabilitációk nagyobb csomagokban, aztán a mi — micsodánk? a rehabilitációnk-e? Hiszen mi abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy már nem hisszük azt, aminek a hiányával vádoltak minket. Azt hiszem, hogy itt a normális munkajogi vagy munkaügyi helyzet helyreállításáról lehet csak szó, és nem a rehabilitálásról. Aki változatlanul Magyarországon van, vagy a későbbiekben vissza akar térni, annak állást kell biztosítani, ha ilyen állásra igényt tart. A méltányosság határain belül, nyilván.

LUDASSY MÁRIA: Mint a TDDSZ* rehabilitációs bizottságának tagja, szeretnék ehhez szólni. Nem egyszerűen állásról van szó, az nyilvánvalóan a minimális követelmény. Ebben az országban infláció és nyomor van, tehát elfogadhatatlan, ha az a 15—16 év munkajogi szempontból kimarad, elfogadhatatlan szakmai szakszervezeti szempontból is. Tehát nemcsak ideológiai, hanem társadalombiztosítási rehabilitációra is szükség van. De ez gyakorlati kérdés és nem egy elméleti vita tényе.

KELEMEN JÁNOS: Ludassy Mária megjegyzéséből kitűnt, hogy a TDDSZ-nek van egy rehabilitációs bizottsága, azon kívül a TDDSZ-nek van egy állásfoglalása, amely a rehabilitációt kívánja és követeli. Több más kezdeményezés is született ebben a kérdésben. Van a Filozófiai Intézetnek egy állásfoglalása erről, és erre vonatkozó nyilatkozatok a sajtóban olvashatók. Magánszemélyek is fogalmaztak egy tanulmányt vagy feljegyzést,* amely azt a címet viseli, hogy „Tizenhat év után". A rehabilitáción, amint már eddig is elhangzott, a folyamatos munkaviszony helyreállítását kell érteni, ami minimális követelmény, amit nemcsak az egzisztenciális feltételek tesznek szükségessé, hanem az elemi tisztesség is diktál. De tágabb jelentősége is van az ügynek, ami nem egyszerűen az érintettek szempontjából számít. A „Tizenhat év után" című tanulmány mögött az a gondolat bújik meg, hogy az egész magyar tudomány — nagy szó ez, elég sokszor használtuk ezt a nagy szót — *morális helyzetének* a javítását szolgálja, és kell hogy szolgálja. Nem biztos, hogy ezt rehabilitációnak kell nevezni. Mindenesetre egész világosan ki kell mondani, hogy magyar tudósokkal szemben jogtalanság történt, hogy a magyar tudósok egy részét nézeteik miatt kiresztették a magyar tudományos életből; és egész világosan ki kell mondani, hogy ez intellektuálisan és morálisan is felmérhetetlen károkat okozott az egész magyar tudománynak — főleg persze a társadalomtudománynak. A rehabilitálás ezt is jelenti, és ismétlem, hogy ez nem egyszerűen az érintett személyek ügye.

SZIKLAI LÁSZLÓ: Az előbbiekben részletesen szóltunk arról, hogy milyen pszichés aurát teremtett az a helyzet, amely az 1973-as „Állásfoglalás" után kialakult. Bence György utalt arra, hogy zavar keletkezett köztük és a szakma más képviselői között. Ugyanakkor hozzátette, és ez valóban így volt, hogy voltak kinyújtott kezek, volt kontinuitás is, többen nem vettek tudomást erről a természetellenes helyzetről. Úgy érzem, hogy a rendezéshez hozzátartozik, és remélhetően már benne is vagyunk, hogy helyreálljon köztünk a normális viszony, a lelkekben, belül is. Vissza kell állítani a normális viszonyt, nem feledve természetesen a múltat, és nem feledve főleg tanulságait. Ez lesz a tényleges, az általánosabb értelemben vett rehabilitáció.

* A tanulmányt a 19—25. oldalon közöljük

* A Filozófiai Intézet MSZMP alapszervezetének levelét különkiadásunkban közöljük (26—27. o.)

* Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete

Pertörténet

Egy ,,tudománypolitikai'' döntés hátteréhez

1973 tavaszán a *Magyar Filozófiai Szemle* 1—2. számában és a *Szociológia* című folyóiratban megjelent az MSZMP KB kultúrpolitikai munkaközösségének állásfoglalása ,,Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről''. Az állásfoglalás megállapítása szerint a ,,társadalomtudományok művelőinek egy szűk köre a legutóbbi időben olyan írásokat hozott nyilvánosságra, illetve kívánt publikálni, amelyekben a marxizmus alapfogalmait és megállapításait, valamint mai társadalmunk egyes jelenségeit önkényesen értelmezve, a marxista elemzés látszatát keltve vagy éppen a marxizmus pluralizálásának jogosultságát hirdetve a marxista—leninista pártok, köztük az MSZMP elméletét és politikájának alapelveit veszik revízió alá és *a szocializmustól idegen nyugati »újbaloldali« törekvésektől »eszméket« kölcsönző jobboldali revizionista ideológiai-politikai platformot körvonalaznak''* (kiemelés tőlem — D. M.). Az állásfoglalás leszögezte, hogy ,,ezekkel az írásokkal korántsem tudományos súlyuk, nem is elsősorban kispolgári-eklektikus ideológiai, hanem mindenekelőtt félreérthetetlen politikai irányultságuk miatt foglalkozunk'', mivel az ,,olyanfajta ideológiai pluralizáló tendenciák..., amelyek a párt politikája, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom, és annak ideológiája, a marxizmus-leninizmus alapjai ellen irányulnak, *nemcsak tudományos és tudománypolitikai, hanem politikai megítélést is igényelnek''* (kiemelés tőlem — D. M.). Az állásfoglalás úgy vélte, a bírált társadalomtudósok — Hegedűs András, Márkus Mária, Heller Ágnes, Vajda Mihály, Kis János, Márkus György, Bence György — ,,visszaéltek'' a tudomány ,,helyesen értelmezett szabadságával'', és ezzel ,,veszélyeztethetik a tudományos közélet jó politikai légkörét''. ,,Olyan terméketlen vitákat kényszeríthetnek rá, amelyek sem a társadalomtudományok, sem pedig a szocialista társadalmunk előtt álló feladatok végrehajtását nem segíthetik elő, megingathatják a társadalomtudományokkal foglalkozók iránti bizalmat, veszélyeztethetik a társadalomtudományoknak és művelőinek növekvő társadalmi megbecsülését.''

A *Pártélet* című folyóirat is nemsokára közleményt hozott nyilvánosságra, amely tudatta, hogy az MSZMP KB titkársága Hegedűs Andrást, Vajda Mihályt és Kis Jánost, akik írásaikban a marxizmus—leninizmus alapjaival, az MSZMP politikájával és szervezeti szabályzatával — úgymond — összeegyeztethetetlen nézeteket képviseltek és sorozatosan pártszerűtlenül viselkedtek, kizárta az MSZMP tagjai sorából. Egyúttal a hét megbírált kutató közül azok, akik a Magyar Tudományos Akadémia intézeteiben dolgoztak, azonos szövegű felmondólevelet kaptak:

,,A felmondás indoka: az Intézetnél betöltött munkakörének ellátására alkalmatlan.

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló 1969. évi 41. számú törvényerejű rendelet és az alapszabályok alapján az Akadémia feladatai közé tartozik a társadalomtudományok marxista—leninista művelése. Ebből következik, hogy az Akadémia társadalomtudományi intézetében alapvető követelmény a tudományos kutatómunkának marxista—leninista alapon való művelése. Ennek a követelménynek, ahogyan ezt a lefolytatott párt- és állami vizsgálat megállapította, az ön tudományos munkássága nem felelt meg, írásaiban antimarxista nézeteket képviselt.''

Hagyjuk most ezeket a nézeteket — témánk szempontjából egyébként is ezeknek a nézeteknek az *interpretálása* az érdekes és jellemző —, és tekintsük át az immár kortörténetté vált eseményeket.

AZ ELŐZMÉNYEK

Az 1956 utáni években a párt és az értelmiség kiegyezése-fegyverszünete működött, az időleges konszolidációban mindkét fél önkorlátozást tanúsított, és ennek tudományban és művelődésben eredményei voltak. Többek között megindult addig burzsoának tekintett tudományszakok visszahonosítása (szociológia, pszichológia stb.), a történettudomány kezdte elvágni a nagypolitikához kötő köldökzsinórját, és a kultúrpolitikai vezetés egyre határozottabb lépéseket tett Lukács Györgynek és ,,ellentmondásos'' szellemi örökségének a marxizmus—leninizmus korabeli eszmetárába történő befogadására. A később törékenynek bizonyult kompromisszumot az első komolyabb kihívás 1968-ban érte, amikor a korčulai nyári szemináriumon résztvevő magyar társadalomtudósok közül öten (Márkus György, Tordai Zádor, Sós Vilmos, Márkus Mária és Heller Ágnes) aláírták a Varsói Szerződés öt tagállama csehszlovákiai intervenciója elleni tiltakozó felhívást, és egyúttal nyilatkozatot adtak a francia AFP hírügynökségnek, amelyben megerősítették elítélő véleményüket. A korabeli reformtörekvésekkel és különösen a kultúrpolitika sajátságos liberalizmusával szembenálló erők ezt az eseményt a visszarendeződésre és általános leszámolásra kívánták felhasználni. A korčulaiak munkahelyének, az MTA Filozófiai Intézetének akkori vezetése (Szigeti József igazgató és Sipos János párttitkár) nemcsak *tabula rasát* kívánt teremteni a ,,Hegedűs—Lukács'' vonal (az ő kifejezésük) kiebrudalásával, hanem a szerintük ,,az ellenzékkel összejátszó'', az ügyet ,,elbagatellizáló'' kultúrpolitikai irányítás (személyesen Aczél György és Óvári Miklós) lejáratására is törekedett. A zsúfolt 1968-as év eseményeitől megzavart vagy kelletlenné vált kulturális vezetés ebben az esetben még igyekezett megvédeni egyensúlyozó álláspontját; a ,,kétfrontos harc'' jegyében mindkét pólust elmarasztalta. Javaslatára a vezető testületek úgy foglaltak állást, hogy ,,a jelenlegi helyzetben'' a pártszerű keretek között hangoztatott fenntartások, nézetek jellege és tartalma miatt nem célszerű adminisztratív úton fellépni, velük szemben a politikai vita módszereit kell alkalmazni. Sóst, Márkus Máriát és Márkus Györgyöt kizárták a pártból, a többiek munkahelyi fegyelmi büntetést és utazási tilalmat kaptak; Hegedüs Andrásnak pedig elkezdődött az eltávolítása az MTA Szociológiai Csoport éléről, ahogy — lényegesen lassabban — Szigetié is a Filozófiai Intézet igazgatói tisztségéből. Mindez viszonylag csendben történt, és úgy, hogy egészében érvényesüljön az az álláspont, mely szerint ,,az ideológiai vitákat a fegyelmi bizottság eszközeivel nem lehet megoldani'' (Óvári Miklós). A kommunista politika hagyományai szerint a nagyobb és érzékenyebb csapást azonban már ekkor is a ,,jobboldali''-nak minősített nézetekre és hordozóikra mérték. Szakmai-tudományos vita nézetekről (pl. Hegedűs bürokráciafelfogásáról és a szociológia funkciójáról vallott koncepciójáról, Vajda fasizmus-interpretációjáról stb.) tulajdonképpen a későbbiekben sem folyt. Apróbb apparátusi kisszerűségek azonban jelezték a kultúrpolitika folyamatos figyelmét (cikk- és könyvletiltások, utazási korlátozások, előadás-lemondások stb.). A politika tűréshatárai mindenesetre érzékelhetővé váltak, amit a következő évek további utazási tilalmai, állásproblémák stb. bizonyítottak. Az egyik fő vitakérdés megjelent Hegedűs András és Nagy Miklós KB osztályvezető polémiájában is, amely akörül forgott, hogy párttag tudós részt vehet-e ,,renegátokkal'' közös külföldi tudományos konferenciákon. Hegedűs szerint nem lenne szabad elzárkózni a legkülönbözőbb nyugati baloldaliakkal, a ,,különböző kommunista és marxista nézetekkel'' folytatott polémiától. A Tudományos és Kulturális Osztály vezetője viszont azt ismételgette, hogy a publicitás szabályozásánál indokolt a politika prioritása.

A politika prioritásának kérdése azután 1971 végén, 1972 elején vetődött fel élesebben, amikor is a Magyar Filozófiai Szemle szerkesztője, Szigeti Györgyné éles vitába keveredett a TKKO referensével, Knopp Andrással Vajda Mihály ,,Szembesítés'' c. dolgozata* folyóiratbeli közlésének engedélyezéséről. A hosszú huzavona és próbálkozások után az osztály 1972 augusztusában utasította a szerkesztőt, hogy a cikket (és a rá írt színvonaltalannak ítélt válaszcikket) vegye ki a lapból. Ugyanakkor — a kor publikálási mechanizmusának és az illető referens kitartásának természetes folyományaként — információk érkeztek az osztályra arról, hogy az úgynevezett Lukács-iskolához tartozó filozófusok és szociológusok egy része — úgymond — egy sor új művel jelentkezett kiadóknál, szerkesztőségekben. Szeptember közepére egyeztetések eredményeként kialakult a kultúrpolitikai irányítás többé-kevésbé végleges véleménye, és az ,,ügy'' — mert az a döntés született, hogy ügyről van szó — kezelésére vonatkozó elképzelés.

Eszerint az írásokból levonható az a következtetés, hogy szerzőik nyíltan szakítottak a marxista—leninista elmélettel, ezen belül Lukács György egész gondolatrendszerével is, és egy összefüggő antimarxista elméleti—politikai—stratégiai koncepciót dolgoztak ki. Ez a koncepció, amely egyébként — úgymond — elméleti-tudományos szempontból érdektelen, politikai vonatkozásokban nagyon is figyelemre és reagálásra méltó.

Ugyanis idáig példa nélküli helyzet állt elő; *egységes* politikai szándékoktól motivált, antimarxista *csoport* jött létre, közülük hárman párttagok, a többi négy is akadémiai intézetben dolgozik. A kultúrpolitika illetékesei úgy döntöttek, hogy a címükre szóló esetleges támadásokat kivédendő hangsúlyozzák, hogy nem a kultúrpolitika mulasztásai folytán állt elő ez a helyzet, az előző anomáliák általuk inspirált 1968-as *nem adminisztratív* kezelése *akkor* helyes volt, nem lehetett előre látni a csoportos szerveződést, a csoport csak mostanra állt össze. A Lukács György halála és mérséklő hatásának hiánya folytán előállott új helyzet azonban most már *adminisztratív intézkedéseket* igényel. A szükséges intézkedéseknek — ez szeptemberre eldőlt — magukban kell foglalniok a pártból való kizárást (a fegyelmi vizsgálatot nem a munkahelyen, hanem központilag kell lefolytatni), az MTA pedig szüntesse meg a kutatók munkaviszonyát ,,alkalmatlanság'' címén, a társadalomtudósi pártosság hivatali követelményére hivatkozva.

A kialakult álláspont szerint amennyiben ezek az intézkedések elmaradnak, veszélybe kerül a marxizmus—leninizmus monopóliuma ideológiai életünkben, veszélybe kerülnek a kutatás szabadságára vonatkozó elveink, nehéz helyzetbe kerülnénk a testvérpártokkal szemben, balos támadásoknak lennénk kitéve, és megszaporodnának az engedély nélküli külföldi publikációk. A kultúrpolitikai irá-

* A tanulmányt e különkiadásban közöljük (28—47. o.).

nyítás úgy vélte, hogy meg kell próbálni a Lukács-kérdést a központba állítani; az ügy ragyogó alkalom arra, hogy egy kellemes, antisztálinista és modellkritikusi jellegétől megfosztott Lukácsot a művelődéspolitika végleg beemelje a marxizmus—leninizmus (hazai) hivatalosságába, és egyúttal tanítványaitól mint tehertételtől egyszer s mindenkorra megszabaduljon. Ennek megfelelően az a döntés született, hogy az egyébként nyilvánvalóan és természetesen polarizálódó tanítványokat és más tudósokat *egységes* egészként, nem differenciálva kezelik. Elvetették a nézeteikről tartott nyilvános vita lehetőségét, hogy még a látszatát is kerüljék annak, hogy a vezetés minden kérdést nyilvánosságra bocsáthatónak tartana. Ellenkezőleg: ezzel is érzékeltették, hogy vannak olyan alapvető politikai és ideológiai kérdések, amelyek nem képeznek vitakérdést vagy alku tárgyát.

A HELYZET

1968 után a felemás magyar reformmodell kedvezőtlen külső és ennek hatására is elbizonytalanító belső viszonyok között fejlődött. Az eredetileg is beépített fékek és korlátozó mechanizmusok azonnal működésbe léptek, amint a Brezsnyev-doktrína csehszlovákiai alkalmazása figyelmeztetett a helyi önállóság viszonylagosságára. A hagyományos ideológia egyes tételei feléledtek, és az 1972 novemberi KB ülés előkészületekor már világosan látszottak a reformfolyamat leállításának és a konzervatív ellentámadásnak a jelei. A megtorpanás a kulturális és tudománypolitikában jelentkezett először és leglátványosabban: a különböző aktorok egyenként egyébként ellentétes megfontolásai ebben az esetben erősítették egymás hatását.

A politikai vezetés konzervatív szárnya az uralkodó ,,liberális'' kultúrpolitikai irány káros engedékenységét már régebben is támadta, és az Aczél-környezet úgy ítélte meg, hogy talán időleges és részleges ,,előre'' — ebben az esetben balra — menekléssel időt és életet nyer. Hajlandó volt ezért feláldozni azt a kritikus gondolkodói kört, amely nemcsak az immár mellékvágányra került radikális reform elméleti hátterét adhatta volna, hanem egyes újbalos, a közvetlen demokráciát és a szocializmus eredeti ígéreteit számon kérő egyedeiben, azok kapcsolatain keresztül — paradox módon — egy reformellenes fellépés ideológiai alátámasztására, az érvényesülő antiideologikus pragmatizmus nem kívánatos ellensúlyozására is felhasználható lehetett volna — legalábbis a kultúrpolitika félelmei szerint. (Ezt a megfontolást látszottak alátámasztani a kör egyes tagjainak kapcsolatai Marosán Györggyel). Érdekes módon a politikai vezetés gazdasági reformerei — nem ismerve fel az egymásrautaltságot, a szerves kapcsolatokat — intranzigens módon, jobb ügyhöz méltó buzgalommal támogatták a Lukács-tanítványok kiakolbólítását a szellemi életből, még parasztáldozatnak sem tartva az intézkedést. A reformban különböző módon érdekeltek megegyeztek abban, hogy a kulturális-ideológiai áldozatok, a csupán pár esztendős tudománypolitikai irányelvek alig leplezett megerőszakolása megengedhető a gazdasági reform esetleges továbbéléséért, saját politikai túlélésükért (ez később rövid-középtávon illúziónak bizonyult). A Lukács-kérdés valamilyen (egyoldalú, de ,,beemelő'') megoldása is — említettük — szerepet játszott a megfontolásban. A tanítványok leválasztása a mesterről ugyanakkor alkalmat nyújtott arra is, hogy a Szigeti—Gedő féle ,,másik szélsőséget'' is kiszorítsák a szellemi élet vezető pozícióiból, miközben világosan kitűzik azokat a határokat, amelyeket nem engednek túllépni.

Az ,,ügyben'' implicite rejlő figyelmeztetést a tudományos közösség nagyon is érezte. Ez és a visszakanyarodástól való félelem így ekkor még nem tiltakozásban és szolidarításban nyilvánult meg, hanem a vezető társadalomtudósok szinte egységes fellépésében a kellemetlen zavaró körülmény megszüntetéséért. Ez pedig a korszakban kizárólag a megbélyegző, címkéző és denunciáló inszinuációk mögé sorakozásban, a kiátkozás önmentő támogatásában jelenhetett csak meg.

Az addig a színfalak mögött folyó vita és egyeztetések eredménye — s maga az ,,ügy'' ténye is — először 1973. január végén került napvilágra. Aczél György, a KB titkára az Országos Agitációs, Propaganda és Művelődési Tanácskozáson — az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdésével kapcsolatban — szélesebb kontextusba helyezve foglalkozott a kérdéssel. Abból indult ki, hogy élesedik az ideológiai harc (amit — úgymond — a burzsoázia és az új baloldal formálódó stratégiai szövetsége is bizonyít) és ezzel összefüggésben nálunk is kedvezőtlen jelenségek tapasztalhatók: az ideológiai életben megjelent az ,,értelmiségi renegátságnak'' a forradalmi mozgalmak apályakor felbukkanó jelensége. Hegedüs András, Márkus Máriát, Heller Ágnest és Vajda Mihályt néven nevezve azzal vádolta őket, hogy a ,,burzsoá elméletek terminológiájának megfelelően'' olyan nézeteket vallanak, amelyeknek semmi köze sincs a marxizmushoz, a szocializmus ügyéhez. Minden további érdemi vitának elébe vágva leszögezte: ,,A marxizmus alapvető tételeinek megkérdőjelezése túl van mind ideológiai, mind tudományos értelemben azokon a kereteken, amelyek között a vitát lehetségesnek, termékenynek tartjuk.'' A tanítványok elítélésével párhuzamosan — az előzetes forgatókönyvnek megfelelően — felvetette a Lukács-kérdést is: ,,Mi Lukács György művét — mindenekelőtt esztétikai munkásságát — kiemelkedő marxista teljesítménynek tartottuk és tartjuk ma is... Lukács György — tévedéseivel együtt — hozzánk tartozik, ezért a lukácsi életmű örökösei mi vagyunk. Nem kritikátlan, hanem felelős, értékeiért felelős örökösök.'' Lenin híres Rosa Luxemburg metaforáját idézve elhatárolta magát mind a dogmatikus szűkkeblűségtől, mind az — úgymond — ,,tanítványi kisajátítástól'', majd leszögezte: ,,Lukács György életművének és egyes volt tanítványai mai nézeteinek nem sok közük van egymáshoz'', ezek az álforradalmi nézetek objektíve reakciós szerepet töltenek be. Éberségre hívta fel a társadalomtudósokat, mondván, ez az eset is azt bizonyította, hogy ,,növekszik a látszólag ideológiamentes vizsgálati módszerek és technikák szellemi importja.''

A felsőbb pártszervek a nyilvános támadással egyidejűleg pártvizsgálatot indítottak a három pártag ellen, és felkérték a KB mellett működő kultúrpolitikai munkaközösséget, hogy ,,minősítse és alakítson ki állásfoglalást ezekről a nézetekről'', majd — ezek alapján — az MTA, a KB Társadalomtudományi Intézete és a Politikai Főiskola rendezzen ,,zártkörű'' tudományos vitát az érdekeltek részvételével. Ugyanakkor a Titkárság utasította az Akadémiát, hogy kezdeményezze állami (munkahelyi) fegyelmi vizsgálat indítását.

A vizsgálatról és a vitáról február—március folyamán tájékoztatták a hét társadalomkutatót, akik egyként visszautasították a részvételt mind a vitában, mind a vizsgálatban. Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária és Vajda Mihály levélben közölték az MTA főtitkárával indokaikat: ,,A vizsgálatot már megindulása előtt *prejudikálta* az a tény, hogy közvetlenül azt megelőzően egy országos ideológiai konferencia referátumában, amelyet a PB tagja, a KB titkára tartott, nézeteinkről és munkásságunkról súlyosan negatív, elítélő megállapítások hangzottak el... Józan ítélettel senki sem tételezheti fel, hogy a vizsgálóbizottság (vagy vitatestület) az ideológiai konferencia állásfoglalásával ellentétes eredményre juthat.'' Ugyanakkor kifogásolták, hogy a vizsgálóbizottság (vagy vitatestület) feladata annak eldöntése, hogy az írásaikban kifejtett álláspont antimarxista jellegű-e avagy sem. ,,Mivel valamennyien egész munkásságunkat, képességeinkhez mérten, a marxizmus kérdései kidolgozásának szántuk, egy ilyen célzatú vizsgálatban (vagy vitában) való puszta részvétel már hallgatólagos elismerése lenne a fenti alternatíva felvethetőségének, s így legfontosabb, egész tevékenységünket irányító törekvésünk megtagadását és visszavonását jelentené.'' A leghatározottabban leszögezték: ,,elvi meggyőződésünk, hogy álláspontok marxista vagy nem marxista jellege institucionálisan nem dönthető el. Nézetek, így saját nézeteink megítélésének egyetlen formáját tekintjük normálisnak: ha azok megjelennek és felettük megindulhat a magyar és a nemzetközi marxista szellemi élet szabad és nyilvános vitája...''

Hegedüs András levelében szintén elutasította a részvételt azon az alapon, hogy az adott szituációban szabad vita nem lehetséges. ,,Vitához ugyanis olyan légkör szükséges, amikor az abban résztvevők szabadon fejthetik ki nézeteiket és nem kell hátrányos következményektől tartaniuk.'' (A személyes beszélgetéskor egyébként ehhez hozzátette, hogy a vitában a másik oldalról résztvevőket nem tekinti autonóm személyiségeknek, hiszen a hatalomtól egzisztenciálisan függő tudósokról van szó.) Hasonlóan Hellerékhez, vállalta a szellemi együttműködés tényét, a politikai csoportosulás vádját azonban visszautasította. A kultúrpolitikai munkaközösségben, majd zártkörű ,,ideológiai vitaülésen'' lezajlott vita résztvevői elfogadták az előzetes hivatalos értékelést. Ugyanakkor elhangzottak bizonyos aggodalmak is a tudományos kutatás szabadságának értelmezéséről, az új kérdések felvethetőségéről: arról, hogy lehet-e többségükben meg nem jelent, íróasztalfiókban levő, nem hozzáférhető (a vitában résztvevőknek is csak helyben elolvasható) művekről nyilvánosan is ítéletet mondani; és arról is, hogy a vizsgált és bírált írások magas színvonalúak-e avagy éppen ellenkezőleg, csapnivaló plágiumnak tekinthetők. A vita igyekezett az inkriminált nézeteket már azért is politikainak minősíteni, hogy az adminisztratív beavatkozást igazolja, és fenntartsa az 1969-es tudománypolitikai irányelvek kontinuitásának a látszatát. Felvetődött, nem értékeli-e a politika jelentőségén felül az ügyet és éppen ezáltal hívja fel rá a figyelmet. Egyesek a vizsgálat körét még szélesebbre terjesztették volna, mások éppen hogy differenciálni és szűkíteni kívánták, és nem tartották teljesen megfelelőnek az állásfoglalás-tervezet érvrendszerét. Mindazonáltal nem állt távol az igazságtól a vita összefoglaló megállapítása: ,,azokat az írásokat, amelyek a vita tárgyát képezték, az elvtársak maguk különböző jelzőket használva ugyan, de antimarxista írásoknak minősítették lényegében''.

1973. április—május folyamán megtörténtek a kizárások, az elbocsátások. (A felajánlott kötött munkaidejű, nem kutatói — levéltári, könyvtári dokumentációs, fordítói — munkaköröket az érdekeltek visszautasították.) A ,,külön'' szilenciumokat és utazási tilalmakat a ,,rendes'' szilenciumok és utazási tilalmak medrébe terelték; ugyanakkor az érintettek további írásainak központi elbírálását is elhatározták.

Az eset a szélesebb értelmiségi közvéleményben nem keltett különösebb visszhangot. A kompromisszum működött, a vájtfülűek az esetből intő figyelmeztetést olvastak ki. Ezt a hatást erősíthette az

a minden valószínűség szerint véletlen időbeli egybeesés, hogy Konrád György írót azon a napon tartóztatták le egy szociográfiája miatt, amelyen átnyújtották a fegyelmiket az érintetteknek. Néhányan tiltakoztak (Szalai Júlia, Vágó Gábor, Losonczy Ágnes, Szelényi Iván, H. Sas Judit, Tordai Zádor, Sós Vilmos, Erdélyi Ágnes, Fehér Ferenc, Háber Judit), hárman kiléptek a pártból (Ludassy Mária, Erdélyi Ágnes, Háber Judit). A nemzetközi tiltakozás már erősebb és a magyar politika imágójára nézve problematikusabb volt, amit az is bizonyított, hogy a reagálásokkal, válaszlevelekkel a legmagasabb szinten foglalkoztak, és a külképviseleteket is instruálták a követendő álláspontot és érvrendszert illetőleg.

UTÓZÖNGE

A politika intencióit a kiadók és a szerkesztőségek a továbbiakban igyekeztek szoros egyeztetésben érvényesíteni. Az antimarxistának minősített műveket (Vajda Mihály ,,Szembesítés'', ill. ,,A közvetítés mítosza és valósága'' című írását, Heller Ágnes ,,Lehetséges-e radikális filozófia?''; Hegedüs András—Márkus Mária ,,A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái''; valamint Bence György—Kis János—Márkus György ,,Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan'' című dolgozatát — tanulmányait) elutasították, a megkötött szerződéseket felbontották. Egyes más írások publikációs lehetőséget kaptak. A külföldi (engedélyezett) publikálás eseteiben a meglehetősen szubjektíven értelmezhető határokon belül bizonyos nagyvonalúság is érvényesült. (Zavarokat inkább a Szerzői Jogvédő Hivatal által és politikai javaslatra nem engedélyezett írások külföldi megjelentetése okozott.) Az utazási korlátozások feloldására viszont lényegében nem került sor, mivel júniusban a Belügyminisztérium — a kultúrpolitikai irányítás számára sem teljesen ismert megfontolásokból — az érintettek útlevelét bevonta. A kultúrpolitikának a hetvenes évek közepén mindazonáltal már a társadalomtudósok puszta itthoni jelenléte is tehertételt jelenthetett, mert hamarosan felvetődött, hogy nem szabadna elzárkózni egy tőlük kiinduló kivándorlási kérelem teljesítése elől — tudván, hogy ilyen kérelmet Hegedüs András, Bence György és Kis János valószínűleg nem kezdeményezne. Ennek túlzott erőltetését végül az a megfontolás enyhítette, hogy — úgymond — távozásukkal nemcsak az ideológiai porondon is számottevő erőt ajándékoznának az ellenfélnek, hanem a Lukács-kutatások súlypontja is esetleg külföldre helyeződne.

Nem minden tanulság nélküli annak a kultúrpolitikai adminisztrátornak az 1974 végi véleménye, aki — feltehetően nemcsak egyéni iniciatívából — az adminisztratív megoldást két évvel előtte kezdeményezte. Úgy vélte, hogy a volt Lukács-iskola társadalomtudósainak távozása senki számára nem lenne győzelem, voltaképpen az egyes sportágakban dívó ,,kettős leléptetést'' jelentené, az 1968 után megindult elméleti elválás végső és formális befejezését. Ahogy fogalmazott, kivándorlásuk azt jelentené, hogy tehetséges, felkészült és adottságaikat tekintve értékes embereket végleg elveszítünk. Ez egy hosszú folyamat végét jelentené, amelyet mélyebben is érdemes lenne egyszer elemezni — tette hozzá.

Az ember csak ámul, és megpróbál hozzájárulni ennek a folyamatnak az elemzéséhez.

DÉRER MIKLÓS

Tizenhat év után

Tanulmány a történelmi albizottság számára

1. Ezzel az írással az a célunk, hogy támogassuk azokat a kezdeményezéseket, melyek a hetvenes évek elején állásukból eltávolított és a magyar tudományos közéletből kirekesztett társadalomtudósok teljes morális, anyagi és szakmai rehabilitálására irányulnak. Mint ismeretes, az érintett kutatók ellen folytatott kampány közvetlenül az MSZMP Központi Bizottságának 1972. november 14—15-i ülését követően, az 1973. január 24—25-én tartott országos pártrendezvénnyel indult el, amelynek fő előadója e kérdésben Aczél György KB-titkár volt. Nem sokkal ezután, már február 5-én maga a Központi Bizottság Titkársága indított pártvizsgálatot Hegedüs András, Kis János és Vajda Mihály ellen, akiket nézeteik miatt a Titkárság május 14-én kizárt a pártból.[1] Időközben, márciusban, egy másik pártestület, a Kultúrpolitikai Munkaközösség hozott az ügyben határozatot.[2] A párthatározatok egy sor kutató elbocsátásához vezettek. Az MTA akkori főtitkára az elbocsátásokat példátlan gyorsasággal hajtotta végre.

Azokat az indítékokat, melyeknek az elbocsátások ,,elvi'' alapjául kellett szolgálniuk, a ,,Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása''[3] (a továbbiakban: *Állásfoglalás*) foglalja össze. A továbbiakban felvázoljuk azt a helyzetet, melyben az *Állásfoglalás* született, majd elemezzük az *Állásfoglalás* állításait és érveit, megmutatva, hogy az az ideológiai hajsza, mely közvetlenül a szóban forgó kutatók, közvetve pedig az egész magyar társadalomtudomány ellen irányult, minden elvi alapot nélkülözött.

Semmilyen rehabilitáció sem lehet teljes addig, amíg az MSZMP vezetése el nem ismeri, hogy vonatkozó határozatai elvileg hibásak és károsak voltak, s mint ilyeneket vissza nem vonja őket. A tényleges rehabilitáción túl tehát az is a célunk, hogy az MSZMP vezetését e kérdésben önkritikára szólítsuk fel, s rábírjuk az elbocsátott kutatók elleni határozatok, köztük az ,,Állásfoglalás'' visszavonására.

2. Sztereotip fordulat lenne, ha azt mondanánk, hogy a Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973. márciusi *Állásfoglalás*át nem véletlenül előzte meg az MSZMP Központi Bizottságának 1972. november 14—15-i ülése, amely úgy vonult be a magyar történelembe, mint a ,,hazai reformkritika hivatalos és nyilvános áttörése''.[4] Véletlen egybeesésről természetesen szó sem lehetett, hiszen a reform leállítását — nem szavakban, hanem az elfogadott gyakorlati intézkedésekkel — elhatározó KB-ülés közvetlenül is meghirdette az ideológiai ,,rendcsinálást'', és nem hagyott kétséget az alkalmazandó módszereket illetően sem. Kádár János már bevezető beszédében hangsúlyozta: ,,Fő fegyverünk az ideológia területén a marxista igazság és annak hirdetése. Sohasem tagadtuk, hogy nem mondunk le az adminisztratív módszerről, a betiltásról se, ha ez szükséges...''[5] A publikált anyagból kitűnik, hogy a fő ideológiai veszélyt azokban a nézetekben látták, amelyek a magyar gazdasági mechanizmust valamiféle, a szovjettől eltérő sajátos modellként akarták értelmezni. A vezérszólam a ,,szocialista tervgazdálkodás'' idő- és térbeli (a többi szocialista országhoz viszonyított) kontinuitása és azonossága volt.

Vajon miért volt olyan fontos az ideológiai purizmus hirdetése az akkori pártvezetés számára?

A gyakori hivatkozástól agyonkoptatott — de soha nem bizonyított — érv, amely a tudományos igényű elemzésekben és a hírlapi vitákban mindmáig előbukkan, a reform védelmezését hozza fel magyarázatul. Úgymond, csak így lehetett elhárítani az esetleges külső beavatkozást, illetve kivédeni az egyéb nyomást a gyanakvó szovjet vezetés és a rá apelláló hazai ,,jóakarók'' részéről. Nemzetközi és korábbi hazai tapasztalatok persze jócskán szolgálnak adalékkal az ilyen veszélyek egyáltalán nem képzelt voltáról, de mindezek a példák kiélezett (kül-, bel- és gazdaságpolitikai) érdekellentétekre vonatkoztak, az ideológia általában nem tartozott ebbe a körbe. Az 1973-as ideológiai pogromot illetően pedig egyáltalán nem tudunk külső impulzusokról (eltérően például az 1949-es Lukács-vitától). Erre utal az a tény is, hogy maga a leszámolás is alig keltett visszhangot — még említést sem nagyon — a szocialista országok sajtójában.

[1] ,,Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának 1973. május 14-i határozata.'' *Pártélet*, 1973. június 44. oldal.
[2] ,,Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. 1973. március.'' *Az MSZMP határozatai és dokumentumai. 1971—1975.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 456—469. o.
[3] Az *Állásfoglalás*t a továbbiakban a *Magyar Filozófiai Szemle* 1973. 1—2. szám alapján idézzük.
[4] Berend T. Iván, *A magyar gazdasági reform útja.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1988. 325. o.
[5] A *Társadalmi Szemle* és a *Pártélet* 1972. decemberi számai.

A magyarázat nem a reform megvédésének, hanem korlátozásának (s ezáltal lefékezésének) a hazai szándékában keresendő. Az 1968-as reform már eleve a szűken vett ,,gazdasági mechanizmus'' reformja volt.[6] Nem járt együtt a gazdaságpolitika céljainak, az extenzív fejlesztési stratégiának a felülvizsgálatával; nem kívánt hozzányúlni a gazdasági és politikai intézményrendszerhez, a hatalmi struktúrához; változatlanul őrizte a már akkor elavult hivatalos, ,,marxizmus—leninizmusnak'' nevezett, de valójában a Sztálin által kanonizált ideológiát. Jellemző, hogy még a szűken vett gazdasági reform jó néhány elméleti fontosságú újítását (a szocialista gazdaság többféle modelljének, a tulajdonformák pluralitásának és egyenjogúságának, a szocialista gazdaság árutermelő természetének, a vállalat állammal szembeni önállóságának stb. az elismerését) sem adoptálta (nálunk sem) a hivatalos ideológia. Ezek a ,,beépített'' korlátok le kellett hogy fékezzék, és le is fékezték a reformot: a kezdeti sikerek és eredmények után a fejlődés megrekedt, mielőtt a gazdaság el tudta volna érni a legfontosabb célt, a világpiaci versenyképességet és akár csak csökkenteni a fejlett ipari országoktól való fejlődésbeli elmaradást. A továbblépéshez ugyanis hozzá kellett volna nyúlni az említett három korlát egyikéhez. Erre azonban a magyar pártvezetés nem vállalkozott, sem akkor, sem később, jó tizenöt éven át.

Az 1973-as ideológiai kampány célpontjainak a megválasztása jól tükrözi, hogy a cél nem a reform visszacsinálása, hanem ,,csak'' lefékezése, a továbblépés eltorlaszolása volt. Az eszmei ,,rendcsinálás'' ugyanis nem a közgazdászok, a reform elindítói ellen irányult. Jellemző, hogy a ,,közgazdasági revizionizmus'' elleni kampány kibontakoztatására ,,önként jelentkezők'' (Vörös Gyula, Ripp Géza) próbálkozásait 1973—74-ben a pártvezetés nem támogatta, s ezek maguktól abbamaradtak. Ezt mindenekelőtt a vezetésnek 1956 óta sokszorosan bizonyított jó pragmatikus érzéke diktálta: a közgazdász reformerek ,,kiátkozása'' azonnal visszahatott volna a gazdaságra, s ezt a kockázatot nem vállalta. Hiszen például az 1972-ben a háztáji gazdaságok ellen indított támadás (adóemelés útján való megfojtás) súlyos közellátási következményeit már 1975-ben azoknak a vezetőknek kellett helyrehozniuk, akik az időközben eltávolított prominens reformer politikusok (Nyers Rezső, Fehér Lajos) helyébe léptek. Ezért a közgazdaságtan területén boszorkányüldözés nem volt.

De erre nem is volt szükség, mert a magyar közgazdászok javaslatait, szemléletét mind az ötvenes évek második felében, mind a hatvanas években még az a fajta tudatos önkorlátozás jellemezte, amelyet jól fejezett ki az 1968-as reform koncepciója, és amely megfelelt a pártvezetés szándékainak is.

Nem így a szociológia és a filozófia területén a hatvanas évek közepén meghatározó befolyásra szert tett két marxista irányzat, a Hegedüs- és a Lukács-iskola álláspontja. Ők ugyanis a reform olyasfajta értelmezésével léptek fel, amely a három ,,beépített'' korlát közül legalább kettővel ütközött. Mind a Hegedüs-, mind a Lukács-iskola a reformot társadalmi reformként, a politikai rendszer és a hatalmi struktúra reformjaként értelmezte.

Hegedüs András — korábbi politikusi pályafutása következtében — 1956 után revizionizmussal éppenséggel nem volt vádolható. Sőt. Ez tette lehetővé számára, hogy már 1960-ban és 1961-ben, amikor a ,,gazdasági mechanizmus'', a ,,reform'' még tiltott szavak és eszmék voltak, újra felvesse a gazdaság működési rendszerének a felülvizsgálatát. A hatvanas évek közepén pedig a *Valóság* főszerkesztőjeként egy rövid ideig módjában állott elterjeszteni a magyar értelmiség széles körében a gazdasági rendszer racionalizálásának és a politikai rendszer egyidejű demokratizálásának a gondolatát. Olyannyira, hogy az 1965-ben működött reformelőkészítő munkabizottságok egyikének Hegedüs volt a vezetője, s e bizottságnak a társadalmi intézményi rendszer megreformálására kellett javaslatot kidolgoznia. Ez azonban nem illett bele a pártvezetés számára még elfogadható reformkoncepcióba, s ezért az általa vezetett munkabizottság volt az egyetlen, amelyet menet közben megszüntettek, feloszlattak. Nem volt elfogadható az a rendszerelemző kritikai szemlélet sem, amelyet Hegedüs (újra) meghonosított a magyar szociológiában, olyan tabutémáknak a vizsgálatára is alkalmazva, mint a (létező) szocialista társadalmak réteg- és hatalmi struktúrája, tulajdonviszonyai stb., amit később összefoglalóan ,,bürokrácia-vizsgálatnak'' nevezett.

Lukács György és követői pedig, miközben üdvözölték és támogatták a magyar gazdasági reformot, a sztálinista ideológia szisztematikus bírálatának az igényével léptek fel. Ezt a magyar pártvezetés — az 1967—68-ban történt kibékülés ellenére — sem az élő, sem a halott Lukácsnak nem engedhette meg, mert — legalábbis részben — hivatalos ideológiáját és ezáltal legitimációját kellett volna feladnia. (Ne feledjük: ez az ideológia volt a reform egyik ,,beépített'' korlátja, biztosítéka.) Nem véletlen tehát, hogy amikor a Lukács-tanítványokat azzal is meg akarták bélyegezni, hogy állítólag elfordultak halott mesterüktől, az egzekució fő irányítója nem mulasztotta el megemlíteni: azért a mester sem volt patyolattiszta, hiszen ,,nem értettünk és nem értünk egyet az általa használt »sztálinizmus« kifejezéssel''.[7]

[6] Szamuely László, ,,Szándékok és korlátok.'' *Valóság*, 1988. 5. szám.

[7] Aczél György, ,,Az ideológiai és kulturális élet néhány időszerű kérdése.'' In: *Országos agitációs, propaganda és művelődési tanácskozás. 1973. január 24—25.* Kossuth, 1973. 35. o.

Mint ahogy az sem véletlen, hogy a képmutató ünnepélyességgel megült Lukács-centenárium évében, 1985-ben még mindég tiltás volt Lukács utolsó művén, annak tárgya, a szocialista demokrácia miatt. (Pontosabban: a centenáriumra az Akadémiai Kiadó német nyelven kiadta a könyvet, de hazai forgalmazását mégsem engedélyezték — még németül sem.)

3.1. Rátérve magára az *Állásfoglalás*ra, mindenekelőtt megfogalmazójának vagy megfogalmazóinak általános beállítottsága érdemel figyelmet. A szöveg ex katedra tett kijelentések halmaza, melyek megfellebbezhetetlen igazságra tartanak igényt. Kirívóan nyilvánul meg bennük az a felfogás, amely szerint a párt, pontosabban annak szűk vezető csoportja az egyetlen igazság letéteményese, s ezen az alapon eleve jogot formálhat arra, hogy tudományos kérdéseket hatalmi szóval döntsön el. Ez azt is jelenti, hogy a politika (vagyis a párt politikája) a tudományos igazság kérdésében is a tudomány fölött áll. A szöveg ezt nyíltan kifejezésre juttatja: ,,Az olyasfajta ideológiai pluralizáló tendenciák azonban, amelyek a párt politikája, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom és annak ideológiája, a marxizmus—leninizmus alapjai ellen irányulnak, nemcsak tudományos és tudománypolitikai, hanem *politikai megítélést is igényelnek*'' (160. o. — kiemelés tőlünk).

A politika illetékességének ilyen nyílt vindikálásával éles ellentétben áll az a vád, melyet az ,,Állásfoglalás'' a megbírált kutatókkal szemben megfogalmaz. Többek között — mint bővebben ki fogunk rá térni — a ,,tudománytalanság'' vádjával illeti őket: olyan váddal, mely az előbbiek fényében teljesen irreleváns, hiszen a politikai megítélés körén kívül esik. Az ellentmondás — a vád hangoztatása — mindazonáltal érthető. Egyrészt azért, mert az ,,Állásfoglalás'' mégiscsak *tudományos* kutatókat ítél el *tudományos* tevékenységük miatt, másrészt azért, mert már a hetvenes évek ideologikus légkörében is a ,,tudománytalanság'' vádja látszott a legalkalmasabb eszköznek arra, hogy valakit — akár politikai okból — lejárassanak vagy elmarasztaljanak. Ez persze az *Állásfoglalás*t nyilvánvalóan képmutatóvá teszi, s felveti azt a további problémát, hogy ki illetékes egy szerzőt, egy művet, egy elméletet tudományosnak vagy tudománytalannak ítélni. Egyáltalán: ki illetékes a tudományosság kritériumainak megállapítására? Az *Állásfoglalás* puszta léte, megfogalmazásának és közzétételének ténye magában foglalja, hogy bizonyos (persze kitüntetett) politikai testületek illetékesek erre. A politika ezek szerint nemcsak annyiban áll a tudomány fölött, hogy igazságtartalmuk tekintetében felülbírálhatja a tudományos igényű állításokat, hanem annyiban is, hogy övé a végső szó az állítások tudományos igényének és általában a tudományosság kritériumainak meghatározásában.

Mindenki, aki az európai civilizáció talaján áll, s elfogadja a felvilágosodás tradícióját, elutasítja, hogy bármely kitüntetett — politikai vagy nempolitikai — testület kisajátítsa a tudomány tartalmi kérdései (vagyis az igazság), illetve a tudomány formális kérdései (vagyis a tudományossági- és az igazság-kritériumok) tekintetében a döntés és az ítélethozatal jogát. Ez a jog a tudomány szféráján belül is csak a tudományos közösség egészét illeti meg, s azt sem oly módon, hogy bármiben is kimondja a végső szót. Az ,,Állásfoglalás'' — szellemében — egyenes leszármazottja annak a korszaknak, amelyben egy diktátor Liszenkókat és más sarlatánokat ültethetett a tudományos közösség nyakára, s megfellebbezhetetlen — súlyos egzisztenciális következményekkel járó — kinyilatkoztatásokat tehetett a nyelvtudomány vagy a közgazdaságtudomány kérdéseiben.

3.2. Az a tény, hogy az *Állásfoglalás* hamis igényjogosultságot képvisel, önmagában alátámasztja visszavonásának szükségességét, s tulajdonképpen minden további érvelést fölöslegessé tesz. A teljesség kedvéért azonban nem lesz haszontalan arra sem kitérni, hogy az *Állásfoglalás* még a maga hamis igényjogosultságának keretei között is teljesen alaptalanul — elfogadhatatlan tudományossági és igazságkritériumokra támaszkodva — alkalmazza a tudománytalanság vádját. Előbb azonban — a mondottakkal összefüggésben — szeretnénk a szöveg képmutató jellegének néhány szembeszökő példáját kiemelni.

3.3.1. Az *Állásfoglalás* idézi az MSZMP tudománypolitikai irányelveit, melyek értelmében ,,a párt a társadalomtudományokban is biztosítja az alkotó és kutatómunka szabadságát. Nincsenek tiltott témák és előírt következtetések.'' (159. o.) Hozzáteszi ehhez, hogy ,,... az irányelvek leszögezték a tudományos viták szabadságának elvét, s rámutatnak arra, hogy a marxista alapon álló tudományos iskolák, új kutatási irányok kialakulása, a különféle álláspontok összevetése, a szabad tudományos vitalégkör segíti a marxizmus—leninizmus fejlődését.'' (159. o.) Az *Állásfoglalás* puszta létével (s még inkább ismert következményeivel) ellentétben áll a tudományos szabadság képmutatóan kinyilvánított elvével. Ezzel persze csupán az elmúlt évtizedekben kialakult tudománypolitika egészének meghasonlott, skizofrén voltát tükrözi. Azt

a pragmatikus és logikai ellentmondást, mely egyfelől a tudományos szabadság elvének szavakban történő elismerése, másfelől a pluralizmus elvetése között feszül, semmilyen ideológiai bűvészmutatvány, így az *Állásfoglalás* sem tudja elkendőzni. A tudománypolitikai irányelvek — és nyomukban az *Állásfoglalás* — a kialakult gyakorlatot annyiban tetézi, hogy a kutatókat nyíltan öncenzúrára hívja fel: „...A kutatómunka szabadsága egyben nagyfokú politikai felelősséget, *következetes önellenőrzést* feltételez." (159. o. — kiemelés tőlünk). „A társadalomtudományok művelőinek" az a „szűk köre" (160. o.), amely ellen az *Állásfoglalás*-t meghozták, leginkább azzal vívta ki maga ellen a haragot, hogy megtörte a majdnem az egész tudományos közéletet átható és megbéklyózó öncenzúra bűvkörét. E sorok írói ugyanakkor tanúsíthatják, hogy bár a nyílt megfélemlítéssel és tiltással vagy a finomabb manipulációkkal kikényszerített öncenzúra sokáig hatékonyan működött, a magyar tudósok többsége között — ellentétben az *Állásfoglalás* állításával (160. o.) — sohasem találtak „széles körű megértésre és visszhangra" azok az elvek, amelyek nevében a pluralizmust a „burzsoá ideológia" körébe utasították és a tudományos szabadságot korlátozták. Az *Állásfoglalás* — ha lehet — azzal múlja felül a korábbi deklarációkat és az általános gyakorlatot, hogy olyan műveket is elítél (többek között Bence Györgynek, Kis Jánosnak és Márkus Györgynek az írásait), melyek meg sem jelentek. Megjelentetésükre — hangzik a képmutató állítás — „kiadók és szerkesztőségek megalapozott és felelős döntése alapján nem került sor" (165. o.), mintha bárki egy pillanatra is elhitte volna, hogy a szóban forgó írásokat nem ugyanazok tiltották be, akik az *Állásfoglalás*-ban vitáznak velük. Mindezzel az *Állásfoglalás* még a látszatát is felrúgja annak, hogy komolyan veszi nem egyszerűen a tudományos szabadságot, hanem az elemi tisztességet. Bármilyen kommunikációnak — de főképp a tudományos (és ideológiai) tétű vitáknak — feltétele, hogy a résztvevők legalább formálisan egyenlő helyzetben legyenek. E feltétel megsértése tette lehetetlenné, hogy azok, akik az érintett kutatók nézeteit esetleg nem osztották, vitázzanak velük. Az *Állásfoglalás* történeti minősítése már azáltal is megtörtént, hogy nem akadt olyan komolyan vehető magyar társadalomtudós, aki az elmúlt másfél évtizedben a vázolt feltételek között vállalta volna a vitát az üldözött kutatókkal. Kudarcot vallott tehát az *Állásfoglalás*-ban is megfogalmazott — felszólításértékű — követelés: „A kiadók és szerkesztőségek felelőssége (...) nem menti és nem mentheti fel a társadalomtudományok művelőit a nem-marxista nézetek elleni fellépés kötelezettsége alól. (...) Nemcsak az helytelen, ha esetenként a hazai publikációs fórumokon lényeges társadalmi kérdésekről nem marxista, sőt antimarxista nézetek napvilágot látnak, hanem legalább annyira az is, ha ezek a nézetek a marxista álláspont képviselői részéről válasz nélkül maradnak." (168. o.) A morális süllyedés ellenére, mely a megfélemlítés, az öncenzúra és a kikényszerített kétszínűség miatt következett be, a magyar tudomány becsületére válik az *Állásfoglalás*-nak ez a kudarca.

3.3.2. Különösen képmutató és ráadásul rosszhiszemű az *Állásfoglalás*-nak az az állítása, amely szerint a bírált szerzők „platformja" egyebek közt „az MSZMP politikájának (s különösen az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése nyomán kialakult fejlődés) dezavuálását" szolgálja (164. o.). Az állítás manipulatív szerepcserét foglal magában. A bírált szerzők — köztük például Hegedűs András — „az új gazdaságirányítási rendszer" („új mechanizmus") élharcosai voltak, s ehelyütt éppen azok vádolják őket ennek „dezavuálásával", akik a „bevezetése nyomán kialakult fejlődést" visszafordították. Az 1972. novemberi KB-ülés körüli időkben nem a szóban forgó társadalomtudósok kerültek szembe az MSZMP politikájával, hanem az MSZMP önmagával.

3.4. Az *Állásfoglalás* általános beállítottságából következik érveinek természete. A főbb érvek két csoportra oszthatók. Először is megtalálhatók köztük az érveknek nem is nevezhető, az akkori idők szellemében fogant ideológiai megbélyegzések, mint amilyenek a következők: „antimarxista ideológiai platform" (164. o.); „kispolgári-humanista frázissá sekélyesített »marxizmus«" (164. o.); „kispolgári revizionizmus", melynek „ideológiai forrásvidéke is zavaros", s „melynek elemei nélkülözik az eredetiséget" (165. o.); „burzsoá elméletpótlékokkal keveredő" „marxista frazeológia" (165. o.); „újbaloldali elméleti klisék" (165. o.); „álbaloldali revizionizmus" (165. o.) stb. Nem foglalkozunk azzal, hogy ezek a minősítések mennyire csak a rituális ideológiai ráolvasást szolgálják, s hogy még e szerepüken is mennyire nélkülöznek minden koherenciát. (Hogyan lehet például akár csak a „kispolgári-frázissá sekélyesített marxizmus" egyben „antimarxista", vagy az „újbaloldali" egyben „álbaloldali"?) Fontosabb arra kitérni, hogy a különböző megbélyegzések az antimarxizmus vádjában összegeződnek, amely viszont — egy ideologikus fogalomcsúsztatás révén — a tudománytalanság vádjával azonosul: „...az említett írások módszerei meglehetősen távol állnak mindenfajta tudományos elemzés kritériumaitól, a legtávolabb pedig a marxista tudományosság követelményeitől" (166. o.). Valamiféle érveléshez hasonlítható gondolatmenet ezen a vonalon rekonstruálható. Lássuk tehát az érvek második csoportját, melyek a „tudományosság" általánosabb vádját hivatottak alátámasztani.

3.5. Jegyezzük meg, itt nem azt vizsgáljuk, hogy az inkriminálták valóban elkövették-e azt, amivel az *Állásfoglalás* vádolja őket (pl. hogy antihistoristák-e, pluralista vagy pragmatista igazságkoncepciót fogadnak-e el stb.), hanem azt, hogy e vádakból (ha esetleg igazak is) következik-e, hogy nézeteik tudománytalanok, ill. tudományellenesek.

3.5.1 Vajda Mihály írásával kapcsolatban bukkan fel először a vád, hogy a „a koncepció... nem csupán a marxizmus, hanem általában a tudomány ellen is irányul". (163. o.) Mégpedig azért, mert Vajda szerint: „az igazság gyakorlati kérdés" (uo.), és egymástól eltérő, sőt „ellentmondó társadalmi elméletek ... egyaránt igazak lehetnek". (Uo.) Másszóval: Vajda pragmatista és pluralista igazságfelfogást képvisel. Ez az indoklás a többi érintett nézeteivel kapcsolatban így hangzik: „Aligha szükséges bizonyítani, hogy az objektív valóság létezésének tagadása, az egy adott kérdésben lehetséges többféle igazság feltételezése, a törvényszerűségek tagadása a történelemben — tudománytalan, sőt lényegében tudományellenes tételek ..." (166. o.) A tudományellenesség legfőbb indoka tehát a pluralista és pragmatista igazságfelfogás.

Ám sem a pragmatista sem a pluralista igazságkoncepció, sem a kettő együttes elfogadása nem tudománytalan vagy tudományellenes, hiszen ilyen alapon Marxot is (a 2. és 5. Feuerbach-tézisekben tömören kifejtett) pragmatista igazságfelfogásért tudománytalan szerzőnek lehetne tartani. Ugyanakkor nem tekinthető tudományellenesnek (tudománytalannak) egy nem-marxista, pl. Ch. S. Peirce- vagy J. Dewey-féle pragmatista igazságfelfogás sem. A modern tudományfilozófusok közül Lakatos vagy L. Laudan fogad el a Peirce-éhez közel álló igazságfelfogást.

A pluralista igazság-koncepciót illetően annyit jegyzünk meg, hogy ez legfeljebb egy lapos (és tarthatatlan) visszatükrözéselmélet szempontjából tekinthető tudománytalannak. Hogy azonban a pluralista felfogás — kivált a társadalomtudományokban — mennyire termékeny és tartható (továbbá, hogy tudományosan teljesen legitim), azt jól bizonyítják a korábbi (Mannheim-, Scheler-féle), ill. modern (Bloor-, Barnes-féle) tudásszociológiai episztemológiák. Az igazság pluralista felfogása újabban a természettudományok vonatkozásában is legitimnek, tudományosan tarthatónak minősül, mint ezt Th. Kuhn, I. Hacking vagy C. Dilworth (egymástól egyébként erősen eltérő) nem szociológiai indíttatású episztemológiai felfogása tanúsítja.

3.5.2. Tudománytalannak (és tudományellenesnek) minősíti az *Állásfoglalás* azt a nézetet, amely szerint a történelem menetének nincsenek törvényei, a történelemben nem érvényesül szükségszerűség. (163. o. és 166. o.) Az ilyen felfogást természetesen lehet helyteleníteni (pl. marxista alapon), ám nem lehet tudománytalannak minősíteni, hiszen jeles történelem- és tudományfilozófusok fogadták el és támasztották alá. Korunk egyik legjelentősebb tudományfilozófusa, K. Popper pedig komoly érveket hozott fel egy ilyen álláspont *kizárólagosan* tudományos volta mellett. (Azon az alapon t.i., hogy a természettudományokban alkalmazott „törvény"-fogalom kritériumai nem teljesülnek a történelemre vonatkozóan.)

3.5.3. A 166. o.-on az *Állásfoglalás* a „történetiség mellőzésé"-vel vádolja az inkriminált kutatókat, ami „pedig a társadalomtudományokban a tudománytalanság egyik mindenkori ismertetőjegye." (Uo.) Ez valóban súlyos vád, amelyet a szerzők írásainak (fogalmi apparátusának) gondos elemzésével kellene bizonyítani. Az *Állásfoglalás* erre kísérletet sem tesz. A történetietlenség súlyos metodológiai hiba, és valóban tudománytalanságot eredményezhet. Viszont egyáltalán nem azt jelenti — ahogyan az *Állásfoglalás* véli —, hogy a társadalomtudományi kutatásokban egyáltalán nem alkalmazhatók transz-kulturális vagy transz-temporális kategóriák. Ilyenek bevezetése nagyonis helyénvaló a társadalmak strukturális vagy összehasonlító elemzésében, ill. általában: másod- és magasabbrendű predikátumaik megragadásában. (Tehát az *Állásfoglalás* szerzői helytelenül járnak el, amikor pl. a 166. o.-on Heller Ágnesnek felróják, hogy olyan fogalmi apparátust használ, amelyben a „modernizáció"-t eloldja társadalmi alapjaitól. A „modernizáció" ui. — legalább — másodrendű predikátum.)

3.5.4. Hogy ne csak elhárítsuk a tudománytalanság vádját, hanem (ha csak utalásszerűen is) rámutassunk a szóbanforgó írások *tudományosságának* bizonyítékaira is, hadd hivatkozzunk arra, hogy a modern tudományfilozófiák által elfogadott *két* legfontosabb kritériumnak eleget tesznek. Hiszen egyrészt — mint maga az *Állásfoglalás* is elismeri — *valódi* problémákat („a párt által is felvetett kérdéseket") vizsgálnak, másrészt pedig a társadalmi fejleményekre vonatkozó *predikcióik* — mint

az azóta eltelt tizenhat év alatt kiderült — sajnos *beváltak*.

3.6. Az antimarxizmus vádjával kapcsolatban meg kell jegyeznünk a következőket. Bizonyos, hogy a bírált szerzők a hetvenes évek elején marxisták voltak, s ennek ellenkezőjére — az idézett szólamoktól eltekintve — az *Állásfoglalás* nem tudott (nem tudhatott) meggyőző érveket felhozni. Ám nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az inkriminálta kat kiszorítsa a marxizmusból, illetve ők maguk eltávolodjanak a marxizmustól. Figyelmet érdemel (bár nem meglepő), hogy az *Állásfoglalás* szerzői éppúgy igényt tartottak annak eldöntésére, ki a marxista és ki nem, mint ahogy igényt tartottak annak megítélésére, ki tesz eleget a tudományosság követelményeinek, ki nem. Ezáltal jogosultnak tekintettek egy politikai testületet a marxizmus kritériumainak meghatározására is. Ehhez az a kommentár kívánkozik, hogy egy tudományos iskolához való tartozást illetően az illető tudományos iskola tradíciói a mérvadóak, éppen úgy, ahogyan a tudományosság kritériumait illetően csakis a tudományos tradíciót hordozó közösség az illetékes. Ha a marxizmus tudományos iskola, akkor ez a marxizmusra is érvényes. Magunk úgy véljük, hogy a marxizmus az európai tudományosság része, és sem a marxizmust, sem a marxizmus meghatározását nem sajátíthatja ki egyetlen párt, s főleg egyetlen párt vezető testülete.

A mondottak mit sem változtatnak azon, hogy amennyiben a bírált kutatók az adott időszakban történetesen nem lettek volna marxisták, akkor sem lett volna joguk a párt testületeinek tudósmivoltuk megkérdőjelezésére és a magyar tudományból való kirekesztésükre.

4. Visszatérve az 1973-as kampány körülményeire, szembetűnő, hogy a kampánynak még a formai lebonyolítása is azt tükrözte, hogy nem szakemberek közti tudományos vitáról, nem is tudományos kérdésekről volt szó. Az ország legfelsőbb (párt- és állami) vezetése nyilvánosan, politikai indítékokból meg akarta bélyegezni; elriasztó példát statuálva (Kádár János szavaival ,,adminisztratív módszerrel, betiltással'') ki akarta iktatni a magyar tudományos és közéletből; foglalkozási és publikálási tilalommal egzisztenciálisan lehetetlenné akarta tenni két nemzetközi hírű társadalomtudományi iskola, kiváló kutatók, oktatók és közírók tevékenységét.

Kívülállók nem tudhatják, ki volt a kampány kezdeményezője. Feltehetőleg Aczél György, a Központi Bizottság akkori ideológiai titkára, PB-tag. Legalábbis ő irányította személy szerint, közvetlen végrehajtója pedig Knopp András, a KB Tudományos és Kulturális Osztályának akkori munkatársa volt.

Példátlan, hogy az ügyben még a miniszterelnök Fock Jenő is megszólalt, méghozzá az Országgyűlés nyilvánossága előtt, 1973. március 22-én, ráadásul a témától annyira messze eső kérdés kapcsán, mint a magyarországi demográfiai helyzet, a népességszaporulat csökkenése. A következő épületes okfejtést jegyezhették le a parlamenti gyorsírók a szaporulat-csökkenés okairól és a megoldásról: ,,Sajnos, sok év óta megtűrünk a közéletben olyan nagy névre szert tett szociológusokat, akik büszkén és bátran hirdetik a mi általunk fenntartott lapokban, akadémiai és más folyóiratokban — a nyugati példák alapján —, hogy a család mint a társadalom egysége elavult fogalom stb. Magunkra vessünk, ha sokan ezekre hallgatnak a párttal szemben. Ha mi eltűrjük, hogy tovább ilyen igéket hirdessenek, akkor megérdemeljük, ami az ő munkájuk következtében bekövetkezik a párt és a kormány minden erőfeszítése ellenére. Azt hiszem, ezen a téren is kicsit határozottabban kell fellépnünk és az ilyen emberek kezéből a tollat ki kell venni, bármilyen nagy tudósoknak kiáltották ki önmagukat, vagy társuk őket, akik egymást kölcsönösen protezsálják.''[8] A miniszterelnök feltehetően Heller Ágnesnek a nyugati ellenkultúrákról írott tanulmányaira célzott. Heller állításait természetesen lehet vitatni, elvetni, elfogadni, szidni, dicsérni, de ép ésszel aligha lehet a népszaporulat csökkenéséért felelőssé tenni. Miért nem mindjárt szemmel veréssel vádolta?

Mindenesetre Fock Jenőnek a legjobb sztálini—zsdánovi szellemben tett ígérete arra, hogy ,,kiveszik a tollat'' a ,,nagy névre szert tett'' szociológusok kezéből, teljesült — legalábbis Magyarországon.

5. Végezetül szót kell ejteni az *Állásfoglalás* szélesebb értelemben vett jelentéséről és a magyar tudományos közéletre gyakorolt hatásáról. Az *Állásfoglalás* a hetvenes évek elején bekövetkezett visszarendeződés, a restauráció dokumentùma. A restaurációt előmozdító más intézkedések mellett bumeránghatásúnak bizonyult. Abban az országban, mely a kelet-európai térségben egyedül mutatott fel, nemzeti kultúrájának részeként, autentikus és saját gyökerű marxista tradíciót, hozzájárult a marxista kultúra felbomlasztásához. Emlékezetes dokumentuma ennek ,,A negyedik évtized'' c. szamizdat-kötet. Ezáltal általában is előidézte az elemző és kritikai társadalomtudomány hanyatlását. Véget vetett a hatvanas évek szabadabb szellemű, termékeny vitáinak, s a társadalomtudósokat, főleg az ideológiailag érzékenyebb tudományok művelőit, elefántcsonttoronyba szorította. Ennek beszédes bizonyítéka, hogy filozófusok nemzedékei fordultak tisztán történeti (antik és középkori), illetve formális témák és problémák felé, vagy hogy pl. a szociológia és pszichológia egyre inkább a semleges empíria irányában tájékozódott. Legkárosabbnak az bizonyult, hogy — legalábbis a filozófiában és az elméleti igényű társadalomtudományban — szinte teljesen megszűnt a tudományos vita és kritika. Senki sem vitatkozik tudományos ellenfeleivel, ha a vita — tőle függetlenül — bármikor ideológiai inszinuációvá fajulhat. Így nem kímélhette a tudományt sem a morális válság, hiszen kutatók százai kényszerültek a tudománytól idegen taktikázásra, ideológiai kettős könyvelésre.

A jobb sorsra érdemes marxizmus — mint a tudományos minősítés gyakorlata mutatja — egyre inkább formális- rituális követelménnyét fajult, aminek következtében az érintettek — vizsgázók és vizsgáztatók, minősítettek és minősítők — képmutató játékok részesévé váltak.

6. Ma az MSZMP rálépett arra az útra, hogy elvesse a szocializmus sztálinista modelljét, s elismerje különböző szocializmus-modellek lehetőségét és szükségességét. Ezzel összefüggésben a magyar kormány-politika rangjára emelkedett a szocializmus magyar modelljének kidolgozása. Emlékeztetünk arra, hogy az *Állásfoglalás* Hegedűs Andrást többek közt azért ítélte el, mert annak idején megkülönböztette a létező kelet-európai rendszerek két típusát, a közigazgatási és piaci modellt, s egyiket sem találta kielégítőnek. Olyan álláspontért ítélte el tehát, amelyet ma az MSZMP is elfogad, s amely behaható tudományos elemzésen alapult.

Ma az MSZMP elfogadja a nézetek pluralizmusának az eszméjét, s kész a politikai pluralizmusnak a többpártrendszer formájában történő bevezetésére. Emlékeztetünk arra, hogy az inkriminált kutatókat az állásfoglalás többek közt az ideológiai pluralizmus vádja alapján ítélte el, bár ők akkoriban csak a marxizmus pluralizmusáról szóltak (a marxizmus különböző interpretációinak *tényéből* indulva ki), s korántsem mentek a pluralizmus vállalásában olyan messzire, mint 1988—1989-ben maga az MSZMP.

Hasonló megállapításokat tehetnénk, ha kitérnénk arra, hogy az inkriminált kutatók hogyan elemezték a társadalmi rétegződés vagy a bürokrácia problémáját, illetve hogyan alkalmazták a modernizáció elméletét. Olyan elemzésekről, elméletekről és fogalmakról van szó, melyek a társadalomtudományi kutatás számos ágában a magyarázat és predikció szükséges eszközei, s melyeket ma már a politikai gyakorlat is alkalmaz, beleértve az MSZMP politikai gyakorlatát.

Említettük: a kelet-európai fejlődést illetően az inkriminált kutatók predikciói beváltak (minden esetre jobban beváltak, mint az ortodox ideológia voluntarista jövő-képe). Félreértés ne essék: *nem* ezért kívánunk számukra elégtételt, hanem azokra az elvekre hivatkozva, melyeket korábban kifejtettünk. Hozzátesszük: morálisan tűrhetetlen — s nemcsak az érintettek, hanem az egész magyar tudományos (és politikai) közélet számára —, hogy tudományos kutatók és magyar állampolgárok olyan nézetekért viseljenek hátrányos következményeket, melyeket azóta az MSZMP is magáévá tett, méghozzá a jelen helyzet követelményeihez igazodva sokkal radikálisabb formában.

Morálisan az is tűrhetetlen, hogy ne essék szó a felelősségről. Amikor tehát felszólítjuk a kultúr- és tudománypolitika állami és pártirányítását, hogy vonja vissza vonatkozó határozatait, s nyilvánítsa elhibázottnak a Kultúrpolitikai Munkaközösség *Állásfoglalás*át, arra is felszólítjuk, hogy állapítsa meg mindazok felelősségét, akik az 1973-as ideológiai kampány kezdeményezői és végrehajtói voltak. Nem fejeket követelünk: különbséget teszünk ugyanis felelősségre vonás és a felelősség *kimondása* között. Az utóbbira szüksége van magának az MSZMP-nek, hogy megszabaduljon egy súlyos morális tehertételtől. Ezen túlmenően úgy véljük, nem meggyőző a politika megújhodását úgy hirdetni, hogy a megújhodás elveinek első megfogalmazóit változatlanul a társadalmi és tudományos élet margójára szorítják. A felelősség tisztázására továbbá azért is szükség van, mert hiteltelen a demokratikus szocializmus hirdetése azok részéről, akik hosszú ideig eltorlaszolták a radikális reformpolitika, az ,,emberi arculatú szocializmus'' magyarországi megvalósulásának útját.

A fenti tanulmányt Kelemen János készítette Fehér Márta, Garai László, Ludassy Mária, Tordai Zádor és Szamuely László közreműködésével.

[8] Fock Jenő válasza a vitában az Országgyűlés 18. ülésén, 1973. március 22-én, csütörtökön. *Az 1971. évi május hó 12-ére összehívott Országgyűlés Naplója.* Hiteles kiadás. II. kötet 17—34. ülés (1973. III. 21. 1975. IV. 11.) Bp. 1978. 1406. hasáb.

Levél a Központi Bizottsághoz

Tisztelt Elvtársak!

Több mint 15 év telt el azóta, hogy az MSZMP KB által megbízott Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973 márciusában közzétette állásfoglalását ,,Néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről'' címmel. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének párttagjai halaszthatatlan kötelességüknek tartják, hogy közösen is megfogalmazzák véleményüket erről a dokumentumról, az általa kiváltott adminisztratív intézkedésekről és következményeiről.

Határozottan kinyilvánítjuk azt a meggyőződésünket, hogy az ,,Állásfoglalás'' — mint erre már annak idején az Intézet pártszervezete is felhívta a figyelmet — *elvileg helytelen* volt, az MSZMP tudománypolitikai stratégiájának és taktikájának olyan mechanizmusát juttatta érvényre, amelytől pártunknak egyszer s mindenkorra önkritikusan el kell határolnia magát. Jelen levelünket egyben kiegészítésnek tekintjük az elmúlt évtizedek történetének elemzésére kiküldött munkabizottság ,,Történelmi utunk'' c. tanulmányához, amelynek fő megállapításaival egyetértünk.

Az 1973-as ,,Állásfoglalás'' abból a tarthatatlan feltételezésből indult ki, hogy létezik a marxizmus—leninizmusnak, mint egyetlen, monolit abszolút alapigazságnak olyan ,,autentikus'' normája, melyet egyedül a párt, illetve a párt egyedül birtokol, s amelyhez képest minden eltérő nézet vagy interpretáció ,,pluralizálásnak'' minősül, sőt az ,,imperializmus erőinek eszközévé válik''. Fejtetőre állítva ideológia és valóság, tudomány és politika viszonyát, a dokumentum tévesen eredezteti a ,,pluralizált marxizmus ideológiai koncepciójából'' a politikai pluralizmus veszélyét, miközben a politikát döntőbírónak nevezi ki a tudomány kérdéseiben, amelyek úgymond ,,nemcsak tudományos és tudománypolitikai, hanem politikai megítélést is igényelnek.''

Semmilyen szempontból nem állta meg a helyét az a sommás ítélet, hogy a bírált társadalomkutatók antimarxista nézeteket vallanak, különösen az a gőgös felfuvalkodottságról tanúskodó elmarasztalás, amely szerint ,,mintegy kisajátították'' a párt által régóta felvetett kérdéseket (bürokratikus jelenségek leküzdése, szocialista demokratizmus, a teljes, értelmes

élet megteremtése stb.). Valójában akkor az érintett társadalomtudósok a reform híveiként, szocialista meggyőződésből, a marxizmus reneszánszának lukácsi eszméit követve és újbalos eszmék alapján éppúgy elutasították a sztálinista bürokratikus ,,államigazgatási modellt'', mint a tőkés piaci-fogyasztási modell követését célzó ,,modernizációs'', ,,utolérési'' stratégiát.

Miközben az ,,Állásfoglalás'' egyfelől elismerte és hirdette a kutatási és vitaszabadságot, másfelől szembeállítva a tudomány valóságfeltáró és ideológiai funkcióit, a ,,politikai és közlési felelősségre'' hivatkozva (a társadalmat éretlen gyermekként kezelve) azonnal vissza is vonta azt, kiállt a nyilvánosság korlátozásának elve és gyakorlata mellett. Így tényleges, érdemi vita nem folyhatott a szóbanforgó tudományos kérdésekről; az elítélt kutatók munkái nem jelenhettek meg.

Egyetértünk a ,,Történelmi utunk'' c. tanulmánynak azzal a megállapításával, hogy a Lukács-iskola néhány képviselőjének, egyes szociológusoknak az ideológiai rendcsinálás jegyében adminisztratív eszközökkel végrehajtott ,,megrendszabályozása'' része és következménye volt a reform megtörésének, ,,felszólítás volt az ortodoxia melletti felsorakozásra'', s egyben a ,,szocialista ideológiai szilárdság'' demonstrációjának is szánták, ,,a reformra és a liberális kultúrpolitikára nehezedő külső kritikai nyomás kivédésére''. Az azóta eltelt idő nyilvánvalóvá tette, hogy a megtorlások, a tudományos intézetekből való eltávolítások nemcsak az érintett kutatókat sújtották, de az egész magyar tudományos közéletet, jelentősen rontották a magyar tudománypolitika nemzetközi presztízsét és a hazai tudományos légkört.

Felkérjük az MSZMP Központi Bizottságát, hogy vonja le a megfelelő következtetéseket, s igazságtételként, valamint garanciaként a jövőre nézve *érvénytelenítse* az 1973-ban született ,,Állásfoglalás''-t. Teremtsen a Központi Bizottság az érintett kutatók számára munkájukhoz olyan körülményeket, amelyek semmissé teszik a határozat adminisztratív következményeit (pl. munkaviszonyuk folytonosságának elismerése), illetőleg amennyiben ez bizonyos vonatkozásokban már nem lehetséges, biztosítson számukra a megfelelő kártérítéshez szükséges politikai és morális feltételeket.

Budapest, 1989. február 23.

Tisztelettel

az MTA Filozófiai Intézet
MSZMP alapszervezete nevében
HORVÁTH PÁL
párttitkár

Vajda Mihály: *SZEMBESÍTÉS*

.....aki nem a maga, hanem a többiek „érdektelensége'' miatt szkeptikus, az filozófiailag nem „szkeptikus'', hanem a „konkrét egyedi történelemhez'' tartozó kérdést tesz fel.

GRAMSCI

Il y a moins un sens de l' histoire qu'une élimination du nonsens.

MERLEAU-PONTY

LOUIS: Furcsák ezek az új barátaink. Szimpatikus, elkötelezett emberek, baloldaliak, forradalmárok, s ugyanakkor fenomenológusok. Mit akarnak ezek Husserltől?

ANDRÁS: Nem olyan régen még én is furcsállottam ezt a ,,kettősséget''. Ma már azonban semmi furcsát nem találok ebben — nem is érzem kettősségnek. Félre ne érts: Ma is marxista vagyok, a marxizmust ma is a kor adekvát világnézetének tekintem. Nehogy azt hidd azonban, hogy új barátaink másképpen vannak ezzel. Amióta forradalmárok, marxisták is.

LOUIS: Marxisták? De hiszen fenomenológusok. Nem vitatom, jól ismerik Marxot, a marxizmus sok vonatkozását beépítették filozófiájukba. De három napja, hogy együtt vagyunk, egyebet sem hallok tőlük, mint ,,epoché'', ,,intencionalitás'', ,,telosz'' meg más egyebek. Nem ők az elsők a marxizmus történetében, akik szükségét érzik annak, hogy ,,filozófiailag kiegészítsék'' Marxot. Ezek a kísérletek azonban mindig csődöt mondottak. Bizonyos vagyok benne, hogy nem járnak másképpen fenomenológus barátaink sem.

ANDRÁS: Én távolról sem vagyok olyan bizonyos ebben. Gondold meg, mi is mindig a ,,marxizmus reneszánszáról'' beszélünk. S a reneszánsz szónak itt sem szabad szó szerinti értelmet tulajdonítanunk. Egyikünk sem kíván ,,marxológus'' lenni. Fontos feladatnak tekintem ugyan Marx eredeti gondolatainak filológiai rekonstrukcióját, de éppen mert marxista vagyok, nagyon jól tudom, hogy ennek a rekonstrukciónak is csak akkor van értelme, ha egyben feleletet adunk az ,,égető életproblémákra''. S feleletet adni — ez számomra egyértelműen azt jelenti, hogy olyan elméletet igyekszünk kidolgozni, amelyik, ha teoretikusan nem is feltétlenül koherens — ezt úgysem érjük el soha, s elvi okokból —, de az általunk elképzelt új világot teremtő gyakorlat részévé lesz.

LOUIS: Ebben egyetértünk. De mi köze mindennek a fenomenológiához?

ANDRÁS: Nos, hát: miért tartsuk lehetetlennek azt, hogy a marxizmus megújulásához a fenomenológia hozzájárulhat? Igaz, nem ez az első kísérlet a marxizmus ilyen vagy olyan ,,kiegészítésére''. S nekem is az az álláspontom, hogy az eddigi ilyen kísérletek csődbe jutottak. Ez azonban nem ok arra, hogy eleve lehetetlennek tekintsük: bizonyos ,,idegen'' gondolatok megtermékenyítően hathatnak a marxizmusra. Feltéve, hogy kiindulópontjuk nem gyökeresen ellentétes a marxizmuséval. Ezt azonban minden egyes konkrét kísérlet esetében külön-külön kell megvizsgálnunk. A századforduló táján jelentkező ilyen kísérletekkel szemben Gramsci jogosultan mondotta, hogy a gyakorlat filozófiája ,,elegendő önmagának''. — Fenomenológus barátaink különben nem is akarják a marxizmust az égvilágon semmivel sem kiegészíteni. A fenomenológiát csupán eszköznek tekintik, melynek segítségével ,,mindig újból és újból'' eljuthatunk ,,magához a dologhoz''. Mindig újból és újból — ez számukra alapvetően fontos. Abból indulnak ki, hogy maga a marxizmus is — mint minden realizáció — dogmává merevedhet, fétisisztikussá válhat...

LOUIS: Ebben én is egyetértek velük.

ANDRÁS: ...és hogy az újból és újból ránktelepedő fétisisztikus absztrakciókat a permanens gyakorlattá tett fenomenológiai epochében, amikoris visszajutunk ,,magához a dologhoz'', mindig újból és újból le kell bontanunk. Engedj meg egy furcsa fogalmazást: barátaink többsége számára a fenomenológia nem jelent többet, mint az adottat tagadó világfelfogás — ma a marxizmus — ,,permanens reneszánszát''.

LOUIS: Meggyőztél volna, ha nem érezném úgy, hogy leegyszerűsíted a dolgot. Hallgatom őket három napja, figyelem, miről beszélnek. Sokkal több van gondolataikban Husserlből, mint állítod. Jó néhány megfogalmazásukkal egyszerűen nem tudok mit kezdeni.

ANDRÁS: Egy kérdést valóban el kell döntenünk. Arra az álláspontra helyezkedünk-e, hogy a marxizmusnak csak egyetlen ,,autentikus interpretációja'' létezik, s ebben az esetben nem csupán Pietro vagy Charles egyes megfogalmazásaival állunk szemben tanácstalanul, hanem számos olyan barátunk jó néhány gondolatával is, aki soha nem volt fenomenológus, a marxizmusban nőtt fel. Akkor mi ketten sem fogunk tudni mit kezdeni egymással. Akkor mindegyikünk köteles kidolgozni a ,,maga'' marxizmusát a legapróbb részletekig...

LOUIS: Jó, jó. El ne magyarázd. Már első találkozásunkkor megegyeztünk abban, hogy magukat a dolgokat vitatjuk.

ANDRÁS: Tehát már első találkozásunkkor megegyeztünk abban, hogy mindketten fenomenológus marxisták vagyunk. Észrevetted, mit mondtál?

LOUIS: Igen, ,,magukat a dolgokat''.

ANDRÁS: Ha pedig így van, el kell fogadnunk, hogy egyesek Husserlen is felnőhetnek marxista gondolkodóvá. Vitatkozni fogunk velük. Egyikükkel ezen, másikukkal azon. Ahogyan egymással is hajbakapunk. De semmi okunk kétségbevonni marxizmusukat.

LOUIS: Engedd meg, azt jelenti ez, hogy feladtad a Husserl-kritikádat? Ha jól tudom, éveken keresztül mást sem csináltál, mint a fenomenológiát bíráltad.

ANDRÁS: Nehéz kérdés. Igen is, meg nem is. Nem tartom hibásnak (persze nem a részletekről beszélek), csupán egyoldalúnak. Nem tudom, egyetértünk-e abban, hogy a ma még élő, a ma filozófiájában ható gondolkodókat sem lehet önmagukból, pusztán abból, amit leírtak, megítélni. Minél inkább távolodunk a múltba, annál egyszerűbb a filozófiatörténész feladata. Egy már végképpen letűnt korszak gondolkodóját könnyű megítélni... Könnyű? Persze azt sem könnyű. Hiszen megítélésünk annak függvénye, miként értelmezzük azt a világot, amelynek gondolkodója. S ez a megítélés mindig az élő jelenből történik.

LOUIS: Ezt a kifejezést mintha már hallottam volna.

ANDRÁS: Az igazán nem kizárt. A ma délelőtti ülésen nem voltam jelen. Francescónak az idő kérdéséről szóló referátumában bizonyára milliószor elhangzott az ,,élő jelen'' husserli terminusa. Tudatosan használtam. Jónak tartom. Husserl időelméletét tekintem a legjobbnak mindabból, amit eddig erről a témáról elmondottak. De azt hiszem, hogy — legalábbis a dolognak általam említett vonatkozását — Marxban is megtalálhatod. Marxnak az ember meg a majom anatómiájára vonatkozó megállapítását ugyanebben a szellemben értelmezem. Ha jól emlékszem, a hasonlat arra vonatkozott, hogy a kapitalizmust megelőző formációkat csak a kapitalista formációt elemezve érthetjük meg. Ez szerintem nem azt jelenti, hogy Marx szerint a megelőző formációk ,,lényege'' lett volna az, ami bennük a kapitalizmus felé mutat. És ha soha nem lett volna a majomból ember? Marx aforizmája — számomra legalábbis — azt jelenti, hogy az ember a jelenhez való viszonyában ,,választja meg'' a maga múltját. Természetesen nem a semmiből. Sartre-ra való hivatkozásom nem jelenti azt, hogy egyetértenék vele. Nem a semmiből: az adott összefüggésben pl.: a feudalizmusnak ugyan nem lényege, hogy kapitalizmussá válik, a kapitalizmus létrejöttének feltételei azonban megvoltak benne. Minderre csak azért tértem ki, mert segít megvilágítani az előbbi problémát. Ebben az értelemben tehát, mondjuk, a Platónhoz való viszonyom is a jelenhez való állásfoglalásom függvénye, nem kevésbé, mint a Husserlhez való. Platón vonatkozásában azonban egy valami többé-kevésbé egyértelműen tisztázható: az ugyanis, hogy mit jelentett Platón a maga kortársai, illetve mindazon gondolkodók számára, akik utána, de még ,,ugyanabban a világban'' éltek. A többé-kevésbé kortárs gondolkodók esetében azonban nem ez a helyzet. Amikor én a fenomenológiával kezdtem foglalkozni, Husserl egyedüli örökségének az egzisztencializmus és más irracionalista filozófiák tűntek (hogy olyan gondolkodókat, mint pl. Merleau-Ponty, ugyancsak egzisztencialistáknak tekintettem, az már más kérdés!), nem volt teljes egészében jogosulatlan tehát Husserlt belőlük kiindulva megközelíteni. Akkor is tudtam, hogy Husserl milyen felháborodottan utasította el Scheler vagy Heidegger filozófiáját. Ez jogában állott. De senki sem tagadhatja, hogy az utóbbiak belőle születtek. S bizonyos határok között minden gondolkodó ,,felelős'' azért, amivé filozófiája lesz (persze csak bizonyos határok között: ha az, ami belőle létrejött, nem kifejezett meghamisítása gondolatainak). Husserl azonban nemcsak a modern egzisztencializmus minden változatának — a legjobboldalibbnak is — a megszületésében játszott szerepet, hanem a radikális baloldali ,,új fenomenológia'' létrejöttében is. Ennek a ténynek magát a Husserl-képet is meg kell határoznia.

LOUIS: Sejtheted, az utóbb kifejtettekkel szemben lennének ellenvetéseim. Hogy a te Husserl-képedet befolyásolják számodra új — vagy valóban új — történelmi tények, azt nem vitathatom, ez maga is ténykérdés. Mégcsak azt sem vitatom, hogy az ilyesmiben nem állsz egyedül. Nem volt még olyan gondolkodó, akit az utókor ne magyarázott volna szándéktalanul. Ez a tény volt az alapja annak a régi megegyezésünknek, hogy Marx vonatkozásának

sem az ,,autentikus interpretációt'' fogjuk vitánkban keresni. Hogy azonban ,,önmagában véve'' ne egy és csak egy helyes interpretáció léteznék, azt nem fogadhatom el.

•

ERICH: Tíz éve nem találkoztunk, Pietro. Nem ismerek rád. Amikor legutóbb Bolognában elváltunk egymástól, te még fenomenológus voltál. Elmúlt tíz év, és harcos marxista lettél. A fenomenológiából nem maradt más nálad, mint néhány terminus. De azt hiszem, ha a mögöttük lévő tartalmakat vitatnánk, kiderülne, hogy nincs másról szó: ezen a nyelven tanultad meg beszélni a filozófiát.

PIETRO: Valóban marxista lettem. Ehhez azonban egy percre sem kellett megtagadnom a fenomenológiát. Én — talán furcsán hangzik — a ,,Krisis''-ből tanultam a marxizmust. De tréfán kívül: engem — s nem egy barátomat — az vezetett el a marxizmushoz, hogy megkíséreltük tisztességesen végiggondolni Husserlt. No persze, önmagában ez még nem elegendő. Mindannyian pokolnak éreztük ezt a világot...

ERICH: Én talán paradicsomnak?

PIETRO: ... és nem akartunk beletörődni abba, hogy ebből csak egyesek számára, a ,,kivételezettek'' számára van és lehetséges kiút. Az epochében nem a világ fölé akarunk emelkedni. Meg akarjuk általa változtatni a világot.

ERICH: Nem emlékszem, hogy beszéltünk-e erről annak idején: én marxistaként kezdtem. Egyetemi hallgató koromban. Nagyon lelkesedtem az öreg szakállas tanaiért. És mire mentem vele? Nem, öregem, a marxizmus halott. Azt hiszed, rákényszerítheted az emberekre a forradalmat? Azt hiszed, rákényszerítheted az embereket arra, hogy szembenézzenek a világgal és önmagukkal, ha ezért a legcsekélyebb áldozatot is kell hozniuk? Csak egészen rendkívüli történelmi körülmények között — amikor a létezés már tömegméretekben elviselhetetlen — tűnik úgy egy pillanatra, hogy az emberek túlnéznek mindennapjaikon. De ez is csak látszat. Vannak pillanatok, amikor *úgy tűnik,* mintha az ember feláldozná mindennapjainak kényelmes — önmaga létével szembenézni képtelen — elveszettségét, mintha hajlandó lenne nem becsapni önmagát. De ez csak látszat, mondom. Feláldoz valamit, ami már szinte nincs is, hogy majd újból berendezhesse magának a kényelem kisszerű világát. Magam is süket és vak voltam, míg marxista voltam. Nem hallottam üres fecsegésüket. Azt hittem, szenvednek. De ne hidd. Jól érzik magukat. És akkor nyugodtam meg, amikor ezt megértettem: ez nem is lehet másképpen. A Másik arra jó, hogy ne kelljen szembenézni önmagunkkal. Hogy ne kelljen tudomásul vennünk: magunk vagyunk. A marxizmus alapvető ellentmondása: társadalmi megoldást keres azokra a problémákra, amelyek éppen abból fakadnak, hogy az ember a társadalomba menekül önmaga elől. Az ember monász. Te elfelejtetted Husserlt. Önmaga van — más monászok között. Mernie kell önmagának lennie. Mernie kell ,,solus ipse''-nek lennie. A szolipszizmussal űzött ismeretelméleti hókuszpókuszoknak semmi értelmük nincsen. Az egyedüllét ontológiai meghatározottság. Az ember nincs egyedül a világban, de önmaga van a világban, ha mer önmaga lenni.

PIETRO: Én felejtettem el Husserlt? Te nem értetted meg soha. Az ember monász. Egyszeri és megismételhetetlen. Önmagát határozza meg. Akkor is, ha a mindennapok fetisizálódott világában úgy tűnik, mintha egy transzcendens világ függvénye volna.

ERICH: Hát ezt mondom én is! De hogy az ördögbe képzeled, hogy társadalmi úton felszámolhatod ezt a látszatot? Fel akarod függeszteni a mindennapi életet?

PIETRO: Várj egy pillanatra. Egészen különböző dologról beszélünk. A monász meghatározza önmagát és világát. Akkor is ő határozza meg, ha abban a hitben él, hogy ő az, aki, meghatározott. És éppen amikor alámerül a szolipszizmusba, akkor döbben rá: ő nem lenne ő, ha a Másik nem létezne, s a másik sem lenne az, aki, ha őrá nem lenne vonatkozása. Éppen ha szembenéz önmagával, vagyis — egyszersmind — a másikra való kikerülhetetlen vonatkozásával, akkor döbben rá szükségképpen arra, hogy léténél fogva közösségi, társadalmi lény. Hogy csak a másikkal közösen teremti mindig és szükségképpen interszubjektív világát.

ERICH: Valóban nem ugyanarról beszélünk. Pontosabban: egészen mást értünk monászon. Szerintem az individuum monász, ez azt jelenti, hogy önmagába zárt és nincs vonatkozása a másikra, csak önmagára. Ennek belátásához azonban csak kivételes egyének jutnak el: azok, akiknek van bátorságuk vállalni önmagukat.

PIETRO: Lehet, hogy az én — Husserlen alapuló — monászfogalmam nem felel meg annak, amit a szó eredetileg jelentett. Az egyén szerintem nem önmagába zárt, sőt nem is egyén a másikhoz való kapcsolat híján. De — éppen a másikhoz való viszonyban és azok által — *teljes* egyén, aki magában hordozza az emberi világ egész gazdagságát. Önmaga, nem pedig egy funkció a világban. A mindennapokban is önmaga. Csakhogy ennek nincs tudatában. S ezért úgy cselekszik, mintha nem önmaga lenne.

ERICH: Nos, tegyük fel. S hogyan kényszeríted rá arra, hogy ne így cselekedjék?

PIETRO: Nem tudom. De abból, hogy nem tudom, mert a többiek egyelőre közömbösek, számomra nem következik, hogy a feladat megoldása lehetetlen. Te elfogadtad a megnyugtató megoldást: így van, tehát nem is lehet másképpen. Nálad a társadalom akadálya annak, hogy az ember autentikussá legyen. Autentikussá tehát az lehet, aki fölébe emelkedik a társadalomnak, és önmaga marad. Így választhatja önmagát. Nekem viszont az a meggyőződésem, hogy az ember csak a társadalomban lehet autentikussá. Nem a társadalom, hanem *ez* a társadalom az akadálya autentikussá válásának. Én egyetértek veled abban, hogy a ma embere, a fetisizált világ embere, aki engedi magát tárgyiasult önmaga játékszerévé lenni, még a rendkívüli történelmi pillanatokban is csak látszatra más, mint fetisisztikus hétköznapjaiban. A közönséges hétköznapokon világa törvényei eszközének, a rendkívüli történelmi pillanatokban a sors játékszerének hiszi magát. Éppen ezért nem is hiszem azt, hogy a rendkívüli történelmi pillanat autentikussá teheti. Az legfeljebb csak kiindulópont lehet ahhoz, hogy beindítsa a folyamatot, melyben újból és újból, mindig megújulóan vállalja a felelősséget önmagáért és a Másikért. Mindig újból és újból megküzdve objektivációinak fétissé válásával.

ERICH: Reménytelen vagy. Valóban marxista lettél. Hiszel, mint ők. Viszont kétlem, hogy befogadnának maguk közé. Ők a történelem végül is győzedelmeskedő törvényszerűségéből akarják levezetni azt, amit te az Emberből. No, jó éjszakát! Sok szerencsét új barátaidhoz.

•

ANDRÁS: Nagyon hevesen vitatkoztatok Erichhel. Ahogyan csak jó barátok szoktak.

PIETRO: Nagyon jóban voltunk valamikor. Bolognában töltött — már vagy jó tíz esztendeje — egy évet ösztöndíjjal. De hiába a közös iskola — ma már nem értjük meg egymást. Igaz is, most, hogy elváltunk, éppen arra figyelmeztetett, hogy én magukkal soha nem fogom megtalálni a közös nyelvet.

ANDRÁS: Én pedig ezt a legkevésbé sem tartom lehetetlennek. És nem csak a magam vonatkozásában. Mint tudja, sokat foglalkoztam Husserllel, ami persze megkönnyíti az érintkezést. De nem ez a lényeges. Közös az értékválasztásunk. Ebből létrejöhet a kölcsönös megértés.

PIETRO: Gondolja, hogy ez elég? Ne értsen félre, én is azt hiszem, hogy tulajdonképpen közel állunk egymáshoz. Ehhez azonban nem elégséges a közös értékek választása. Több kell hozzá: hit az igazság értelmében.

ANDRÁS: Tudja, amikor ilyeneket mond, attól félek, mégsem fog menni a dolog. Értsen meg, félek. Számomra ugyanis alapvető fontosságú, hogy közelebb kerüljünk egymáshoz. Valamikor — talán még nem is olyan régen — magam is azt hittem, hogy egy ,,i'' betűn fordul meg minden. Hogy úgy kerülünk közelebb a célhoz, hogy sikerül mindenkitől elhatárolnunk magunkat, aki nem látja be a mi igazságunkat, tehát ,,az igazságot''. Ennek kettős vonatkozása is van arra, amit az előbb mondott. Egyrészt — az ,,igazság értelmével'' nem tudok mit kezdeni. Maguk azt hiszik, hogy végrehajtják az epochét, s megtalálják az igazságot, az ember értelmét, a teloszt. Látja, ebben én nem hiszek. Másrészt azonban, s ez a másik vonatkozás, nem kell meglelni az egy és oszthatatlan igazságot ahhoz, hogy megvalósíthassuk céljainkat. Az igazság nem adott, az igazság folyamat.

PIETRO: Most már én is félek. S tudja, miért? Amit maga mond, abból sok vonatkozásban ugyanazt hallom ki, mint Erich kétségbeesett tirádáiból. Ha az epochében nem tárul fel az ember értelme, ha a fetisisztikus világ mindennapjainak emberében végül is nem rejlik ott az autentikus ember, akkor... akkor valóban nincs megoldás.

ANDRÁS: Pedig az én antropológiám és az Eriché még csak nem is hasonlítanak egymásra. A maguk kettőjükében viszont — sok a közös vonás. Én nem ismerem pontosan Erich gondolatait, egy-két felszólalásából azonban úgy láttam, erősen Heidegger hatása alatt áll. Márpedig Heideggernél a nem-hiteles és a hiteles lét azonosak. Éppen úgy, ahogyan a maga számára a nem-autentikus ember azonos az autentikussal. Nem, ne szóljon közbe. Tudom, hogy a maga embere közösségi lény, Heideggeré pedig a legkevésbé sem az. Tudom, hogy Heideggernél a társadalmiság elfedi a tulajdonképpeni embert, míg magánál az autentikus és a nem-autentikus ember egyaránt csak a társadalomban, mások által létezik. Éppen ezért hiszem, hogy végül is megérthetjük egymást. Amivel én nem értek egyet: az ember megkettőzése. Egy emberi egyedben nem rejlik benne kettő. Vagy autentikus lény — én ehelyett az individuum szót használom, s ezen azt értem, hogy az adott egyednek tudatos viszonya van saját partikularitásához, másokhoz, és az emberi történelem teremtette objektivációkhoz —, vagy partikuláris, azaz differenciálatlanul azonosul a maga partikuláris adottságával, szükségleteivel stb. Persze ez a vagy-vagy a két szélsőséget jelöli. Éppen az a lényeges, hogy van átmenet, hogy lehetséges átmenet, hogy az egyedek nem születnek individuumokként, hanem azzá *válnak.* Ezért nem lehetetlen, hogy végrehajtsuk az emberiség antropológiai fordulatát.

PIETRO: Antropológiai fordulat? Más embereket állítunk elő? Olyanokat, amilyenek még nem léteznek? Mi a garanciája annak, hogy ez megvalósítható, s egyáltalán hogyan kell hozzáfogni?

ANDRÁS: Ne haragudjon, ha visszakérdezek: Hogyan kell hozzáfognunk az epoché megvalósításához? Nem azt kérdezem, hogy miképpen lehet végrehajtani az epochét ismeretelméleti értelemben. Maguk már régen nem így értelmezik. Azt kérdezem — merem remélni, hogy jól interpretálom a gondolataikat —, miképpen lehet az embereket tömegméretekben megszabadítani a fetisisztikus világ előítéleteitől, aminek eredményeképpen majd minden egyes ember előtt feltárul ember-létének értelme? Nem kell, hogy válaszoljon.

PIETRO: Őszintén szólva, nem is tudok. Maga tud felelni az én kérdésemre?

ANDRÁS: Részben igen. Más embereket állítunk elő, valóban másokat. Nem olyanokat azonban, amilyenek még nem léteztek. Éppen az, hogy az eddigi történelemben létezik individualitás, s hogy az egyes egyedek partikuláris egyedből nőnek fel — ha felnőnek — individuummá, ez a garanciája annak, hogy lehetséges — ha tetszik — az autentikus ember. Az objektivációk elsajátíthatók. Arra persze, hogy létrejön-e az antropológiai fordulat — s ezen nem értek mást, mint hogy létrehozunk egy olyan világot, melyben minden egyes emberi egyednek megvan a lehetősége arra, hogy individuummá váljék, hogy elsajátítsa a nembeli értékeket —, nem tudok garanciát. Ennél többet mondok: meggyőződésem, hogy erre nincs garanciánk.

PIETRO: Ezzel önmagában nagyon is egyetértek. A husserli ,,mindig újból'' kedvenc fordulatom. Az epoché nem lehet egyszeri és irreverzíbilis aktus. A régi fétisek lerombolása nem garanciája annak, hogy ne szülessenek új fétisek. Az epoché folyamat. Ha úgy kívánja: az igazi történelem. — Ne értsen félre. Nem kérem számon magától, hogy nem tud választ adni arra, amire én sem tudok. De nagyon problematikusnak érzek olyan koncepciót, amely az emberiség egyedeinek többségétől megvonja embermivoltuk értelmének legfőbb jellemzőit. Teljesen elvonatkoztatva attól, hogy *miképpen* foghat hozzá az antropológiai fordulat vagy az epoché megvalósításához (inkább azt mondom, beindításához), reménytelennek — mindenképpen reménytelennek — érzem a dolgot akkor, ha ennek a társadalmi átalakulásnak nem a rejtettet kell felfednie, hanem valami újat, sohasem létezőt kell létrehoznia.

ANDRÁS: Másképpen azt állítja, hogy a történelemnek nincsen immanens célja, amelynek megvalósítása a fétiseitől önmagát előbb-utóbb megszabadító emberi egyedek ,,feladata'', akkor az, amit kommunizmusnak nevezünk, szükségképpen utópia, szép álom marad csupán.

PIETRO: Valahogy így. Ezért is tiltakoztam mindjárt, amikor csupán közös értékekről beszélt. Magának magyarázzam, hogy nem elegendő bizonyos értékeket mint Legyent szembeállítani a léttel? Fel kell mutatnunk a létben, az ember konkrét, érzéki világában ezeknek az értékeknek a létezését: defetisizálnunk kell világunkat.

ANDRÁS: Igen. Természetesen ebben egyetértünk. Választott értékeinknek létezniük kell. Létünk azonban nem az emberi egyedhez, hanem az emberiséghez kötött. Az emberi történelem termékei. A defetisizáció nem valamilyen fátyol fellebbentése, nem leleplezés, melynek során az ember tudatában adott világ mögött feltárul valóságos világa. Nincs két világ sem, ahogy egyetlen emberi egyedben nem rejlik benne két ember. Nincs egy külön, a fetisisztikus tudat számára adott világ ,,mögött'' fekvő életvilág. A világhoz való *fetisisztikus viszony* felszámolása *gyakorlati aktus,* magának a világnak a gyakorlati átalakítása, nem pedig egy már fennálló, létező világ feltárulása. Az emberiség egyedeinek világukhoz való fetisisztikus viszonya ugyanis része világuknak. Világuk csak akkor lesz mássá, ha viszonyuk a világhoz nem fetisisztikus, és megfordítva, viszonyunk a világhoz akkor szűnik meg fetisisztikusnak lenni, ha megváltozott világunk alapvető struktúrája.

PIETRO: Úgy látszik, nem ugyanazt értjük fetisizáción. Az én értelmezésem szerint a fetisizáció az ember által kidolgozott kategóriáknak az ember feletti uralmát jelenti, a kategóriáknak az érzéki feletti uralmát, azt a világot, amelyben a valóságos, érzéki, hús-vér szubjektum saját objektivációinak, az általa megtermelt világnak, az általa felépített tudomány ,,objektív'' törvényeinek objektumává lesz, melynek látszólagos szubjektuma tehát az ,,objektív'' világ, objektuma pedig a valóságos szubjektum, az ember. (Nem az ,,Eszmék'' I. kötetének, mégcsak nem is a ,,Karteziánus meditációknak'' a szubjektumáról beszélek, hanem az ,,Eszmék'' II. kötetének szubjektumáról.)

ANDRÁS: Rendben van. De nem tudom, egyetért-e azzal, hogy itt nem puszta látszatról van szó. Hogy a fetisizált világ embere *valóban* foglya a maga objektivációinak, hogy a fetisisztikus világban az ember — bár rajta kívül semmiféle transzcendens erő nem hat a történelemben — valóban objektum, mert *nem tudatos alkotója* a maga történelmének. Valóban engedelmeskednie kell az általa létrehozott objektivációk törvényszerűségeinek. Gondoljon egy olyan alapvető kategóriára, mint a pénz. Önmagában — semmi. Mint emberek közötti viszonyok tárgyi realizációja azonban uralkodik az ember felett. Felszabadultunk-e a pénzviszonyok uralma alól azáltal, hogy ezt felismertük?

PIETRO: Nem, de ezt soha nem is állítottam. Az epoché gyakorlati aktus, nem megismerés. Ha én felismerem az elidegenedett áru- és pénzviszonyok mögött a valóságos emberi, interszubjektív kapcsolatokat, ezáltal semmi, vagy majdnem semmi nem történt. El kell érnem, hogy az emberek ezt tömegméretekben felismerjék, ne engedelmeskedjenek többé az általuk létrehozott objektív viszonyok objektív törvényeinek.

ANDRÁS: Pontosan erről van szó. Ez azonban nem pusztán az akaraton múlik. Éppen, mert a fetisisztikus világ mögött nem rejlik semmiféle másik világ, a fétisek lebontása önmagában nem elégséges... Vagy ha úgy tetszik: önmagában is elégséges, mert ha sikerült lebontanunk őket, az éppen azt jelenti, hogy átalakítottuk azokat a materiális életviszonyokat, amelyek meghatározzák a fetisisztikus világképet. Azt hiszem, hogy sikerült eljutnunk a leglényegesebb vitapontok egyikéhez.

PIETRO: Éspedig?

ANDRÁS: Ami számomra a maguk fenomenológiai marxizmusából hiányzik, az annak a magyarázata, hogy *miért következik be a* tudat fetisisztikussá válása, *miért fordul* át az objektum-szubjektum viszony a maga ellenkezőjére. Maguk a marxizmus irányába a husserli ,,Válság'' vonalán indultak el. Nem vitatom, túlléptek annak gondolatvilágán — bizonyos vonatkozásban; mégpedig azáltal, hogy az objektiváció problémáját — iskolájuk egy része legalábbis — szélesebben veti fel, hogy nem kizárólagosan a tudományos objektiváció problémjával foglalkoznak. Mégis — úgy érzem — mindannyiuknál ott kísért a ,,Válság'' szemléletmódja: az a szemléletmód, amely a tudati beállítottságok változásából kívánja levezetni a történelmet.

PIETRO: A ,,Válság'' szemléletmódjának hatását nem vitatom. Úgy látom azonban, hogy a ,,Válság'' megítélését illetően két vonatkozásban is eltévedt. Husserl a ,,Válság''-ban éppen és kizárólagosan a tudati beállítottságokat vizsgálja, anélkül, hogy ebből bármi mást levezetni kívánna, mint az európai emberiség válságát. Pontosabban, még ezt sem kívánja ,,levezetni'' a tudati beállítottságok változásából. Csupán azt tárja fel, hogy a mai társadalom rossz racionalizmusában gyökerezik a válság. Másrészről: téved, amikor a ,,Válság''-ot történeti munkaként fogja fel. A mű nem követi az európai emberiség tudati beállítottságváltozásait. Tulajdonképpen kizárólagosan *egyfajta* tudati beállítottságot vizsgál, azt állítja a kérdésfeltevés centrumába: az objektivisztikus-naturalisztikus beállítottságot. A mű felépítésének — szerintem csupán látszólagos — történetiségét az hozza létre, hogy Husserl ennek, a szerinte az emberiség szempontjából végzetessé váló beállítottságnak a kibontakozását állítja a munka első részének centrumába. Szó sincsen azonban arról, hogy ezen keresztül az európai emberiség történetét akarná — sűrített formában — ábrázolni.

ANDRÁS: Azzal, amit mond, nagyjából egyetértek, s ha kívánja, elfogadom a fenomenológiát, illetve a ,,Válság''-ot bíráló munkáim kritikájaként. Elfogadom, sőt, már ezt megelőzően is elfogadtam. Mégis fenntartom azt, amit az előbb mondtam. Hiszen teljesen függetlenül attól, hogy Husserl az európai emberiség ,,filozófiai történelmét'' írta-e meg, vagy csupán egy, az egész ún. újkorra jellemző alapvető tudati beállítottságot vizsgál, ezt a tudati beállítottságot önmagában tekinti a válság okának, sőt, bizonyos értelemben magát ezt a tudati beállítottságot azonosítja a válság tényével.

PIETRO: Ezt nem vitatom. De úgy érzem, hogy maga nagyon következetlen. Az előbb, ha nem is szó szerint, de lényegében azt mondotta, hogy a fétisek lebontása önmagában is elegendő a világ megváltoztatásához, éppen azért, mert a fétisek addig úgyis lebonthatatlanoknak bizonyulnak, amíg nem változtatjuk meg azokat az életviszonyokat, amelyek a fétisisztikus tudatot meghatározzák. Ezzel én messzemenőkig egyetértek: még csak azt tenném hozzá, hogy az életviszonyok átalakítása viszont lehetetlennek fog bizonyulni a tudati beállítottság megváltoztatása nélkül. A két folyamatnak együtt kell bekövetkeznie, sőt, még helyesebbnek tartom, hogy úgy fejezzük ki magunkat, hogy ez a két folyamat azonos. Ugyanannak a dolognak a két oldala. Ezzel is egyetért, ugye? Nos, ha ez igaz, ha tehát lét és tudat egymással megbonthatatlan egységet képez, akkor mi kifogása lehet egy olyan eljárás ellen, amely egy fennálló totalitás egyik mozzanatát — mondom egy *totalitás* mozzanatát, tehát olyan valamit, ami ezen a totalitáson kívül egyszerűen értelmezhetetlen — teszi vizsgálat tárgyává, illetve ezt a mozzanatot megragadva fejti fel a maga számára a totalitást. Lukács egy 1919-es írásában — ha jól sejtem, ,,Régi kultúra és új kultúra'' a címe — azt mondotta, hogy a polgári társadalom totalitását — éppen mert totalitás — bármelyik mozzanatából kiindulva felfejthetjük. Ő ott éppen a polgári kultúra szerkezetét elemezve világítja meg a kapitalista társadalom totalitását.

ANDRÁS: Helyben vagyunk. Lukács az említett cikkben valóban kísérletet tesz arra, hogy a polgári kultúra szerkezetét vizsgálva a polgári társadalom totalitását világítsa meg. Amint a ,,Történelem és osztálytudat'' nagy tanulmányában a polgári gondolkodás egészét állítja a munka centrumába. De e mozzanatokon keresztül valóban a totalitást világítja meg. Maga mondotta, hogy valamely totalitás egy mozzanata a totalitáson kívül értelmezhetetlen. S a husserli ,,Válság'' számomra éppen azért problematikus, mert bár — ezt egy pillanatig sem óhajtom tagadni — ragyogóan elemzi a polgári társadalom tudati struktúráját, ezt nem mint egy meghatározott társadalmi totalitás mozzanatát, hanem a totalitásból kiszakítva teszi vizsgálat tárgyává.

PIETRO: Éppen ez határozza meg a mi kritikai viszonyunkat is a ,,Válság''-hoz, s Husserlhez egyáltalában.

ANDRÁS: Tudom. De számomra a kritika jellege problematikus. Azt mondják: Husserl kitűnően látja és ragyogóan elemzi az elidegenült társadalmi viszonyok egyik mozzanatát, az elidegenült, fetisisztikus tudatot. Igaz, nem látja a munka elidegenült jellegét stb. De éppen mert totalitásról van szó, nem lehet *jól látni* az elidegenülés egyik mozzanatát, s egyáltalában *nem látni* a másikat. Természetesen lehet elemezni az egyik mozzanatot anélkül, hogy a másikat is elemeznénk, mert ha a valóságot totalitásként fogjuk fel — de csak ebben az esetben — akkor az egyik mozzanat elemzésében feltárul az egész. Így Lukácsnál. De nem lehet nem látni a totalitás többi, egymástól elszakíthatatlan mozzanatait.
PIETRO: Nem az a kérdés, hogy a filozófus szubjektíve mit lát vagy mit nem lát. Hanem az, hogy abban, amit lát és elemez, feltárul-e a totalitás.
ANDRÁS: Az objektivisztikus tudati beállítottság husserli analízisében azonban — szerintem — nem tárul fel az elidegenült világ totalitása. Éppen innen adódik — ez volt vitánk kiindulópontja —, hogy Husserl megkettőzi a világot. Nagyon leegyszerűsítve így fogalmaznék: Husserlnél nem az elidegenedésről, hanem csupán a fetisisztikus tudatról van szó. Arról, hogy az ember *hamis tudattal* közeledik a világhoz. Husserl nem ismeri fel azonban azt, hogy ez a hamis tudati viszony szükségszerű velejárója az elidegenülésnek, annak, hogy a történelemben az emberi tevékenység által létrehozott objektivációk *valóban* transzcendens hatalomként fordulnak szembe az emberrel. Meg kell mondanom, e tekintetben Marx megfogalmazásai — látszat és lényeg, szükségszerű látszat stb. — sem tűnnek egészen egyértelműeknek a számomra. De ez most nem érdekes. — Az objektivisztikus, ,,tudományos'' tudat husserli kritikáját — ne értsen félre — magam is elfogadom, a XX. századi filozófia egyik legragyogóbb teljesítményének tekintem. S ebben a vonatkozásban nagyon is hálás vagyok maguknak: hozzásegítettek ahhoz, hogy a husserli elemzést ne csupán egy számomra elfogadható, de kevés újat nyújtó gondolatsornak tekintsem, hanem a XX. századi ,,tudományfanatizmus'' mélyreható kritikájának. A ,,Válság''-nak az az alapgondolata, hogy az objektivisztikus szemléletmód egy ember által konstruált mesterséges világot állít az ember valóságos, érzéki világának, az életvilágnak a helyébe — szerintem is pontot tesz a szcientizmus és a romantikus tudományellenesség vitájának végére (meg kell jegyeznem, ilyen vagy olyan formában mindkettő behatolt egyes marxisták műveibe is). Semmiképpen sem ezt az analízist utasítom el. Amit elutasítok, az az életvilág husserli koncepciója.
PIETRO: De hiszen az előbb mondotta, hogy elfogadja a husserli tudománykritikát: egyetért Husserllel abban, hogy az objektivisztikus szemléletmód a kategóriák konstruált világát állítja az ember valóságos érzéki világának helyébe. Ennek a tudománykritikának csak akkor van egyáltalán értelme, ha elfogadjuk az életvilág koncepcióját.
ANDRÁS: Hadd mondjam végig, talán nem fejeztem ki magam egészen pontosan. Egyetértek Husserllel abban, hogy a tudományos absztrakciók alapján felépített világ csupán teoretikus konstrukció, amelynek a világgal való azonosítása szükségképpen rekeszti ki a világból annak valóságos szubjektumát, az embert, illetve ha nem rekeszti ki, akkor vagy megszünteti szubjektumvoltát, vagy üres tudatként, szellemként állítja szembe a világgal. Nem értek egyet viszont azzal, hogy maga ez az objektivisztikus szemléletmód ne tartoznék ahhoz az életvilághoz, pontosabban egy meghatározott történelmi korszak emberiségének életvilágához. Ahogy általában is: nem értek egyet kategoriális és érzéki merev szembeállításával. Ha minden ,,kategoriálisat'' eltávolítunk az életvilágból, akkor nem csupán a tudomány — és ami ennek Husserlnél is az alapját képezi: a mindennapi tudat — objektivisztikus szemléletmódját kell eltávolítanunk az életvilágból az epoché végrehajtásához, hanem egyáltalában minden nyelvi elemet is, melyben világunkat artikuláljuk. Valóságos érzéki világunk tehát az animalitás világa lesz, a biológiai szükségletek világa — ez pedig tulajdonképpen nem is világ. Az állatnak nincsen világa. Arra gondolok, amit Marx mondott az embernek a világához való viszonyulásáról, és amit úgy is fogalmazhatok, hogy a pusztán ,,érzéki világban'' még nem jött létre szubjektum és objektum megkülönböztetése, azaz még nem jött létre világ. Miképpen lehetne egy olyan lénynek világa, amelyik nem különbözteti meg magát, nem emeli ki magát környezetéből? Amit most elmondtam, nem egyszerű logikai konzekvenciája az életvilág husserli értelmezésének. Iskolájuk nem egy írásában fel-felcsillan az a gondolat, hogy a valóságos életvilág az ember alapvető szükségleteinek világa.
PIETRO: Nehéz lenne tagadni. Bár, bevallom, ennek a felfogásnak most maga által leírt konzekvenciáit nem osztom. Úgy látom azonban, maga félreérti az életvilágra való redukció intencióit. Az életvilágra való redukció nem jelenti az emberi történelem visszavételét. Jelenti azonban azt, hogy az emberiség számára visszavonhatatlanul adottként csupán biológiai konstitucióját, szükségleteit fogadom el, s minden mást mint az ember saját konstitútumát, mint az emberi szubjektivitás termékét fogom fel. Mint olyan valamit, amit az emberi történelem megalkotott, s ennélfogva meg is szüntethet.
ANDRÁS: De ezek szerint az életvilágra való redukció mégiscsak a történelem — legalábbis gondolati — visszavétele. Az ember adottként kell hogy elfogadja nem csupán biológiai konstitúcióját — melyet, amennyiben emberről van szó, egész egyszerűen nem is lehet a történelmileg alakulttól elválasztani, abból mintegy kihámozni —, hanem azt is, amivé a történelme során tette magát. Egy adott történelmi korszak meghaladása — s ez számomra az adott korszakra jellemző emberi egyedek beállítottságának meghaladását is jelenti — nem jelenti — nem jelentheti — a történelemnek mégcsak gondolati újjákonstituálását sem. Abból a világból kell kiindulnia, amelyik adva van, in concreto adva van a maga elidegenültségében, fetisisztikus tudati beállítottságával stb. Mint adottságot kell elfogadnia azt, hogy bár az ember világa és benne maga az ember történelmi-emberi termék, a jelen történelmi korszakban az objektivációk uralkodnak az ember felett. Ezért nem lehet, véleményem szerint, az objektivációk kritikai vizsgálatát a tudománnyal, a tudományos objektivációkkal kezdeni.
PIETRO: Husserl természetesen nem is ezzel kezdi. A tudományos objektivizmus szerinte csupán konzekvens végigvitele a mindennapi gondolkodás rossz, hamis objektivizmusának.
ANDRÁS: Igaz, de ez mit sem változtat a dolgon, sőt, bizonyos értelemben még problematikusabbá teszi a koncepciót. A tudományos objektivizmus, a természetnek, majd a társadalomnak absztrakt, kvantitatív kategóriákra és a közöttük fennálló törvényszerű kapcsolatokra való redukciója a polgári gondolkodás terméke. Husserl érdemének tekintem, nagyon nagy érdemének, hogy kimutatta: a tudomány nem jár szükségképpen az objektivisztikus szemléletmóddal, magyarán, kimutatta azt, hogy nem áll előttünk az a rossz alternatíva: vagy lemondunk a tudomány eredményeiről, vagy pedig elfogadjuk, hogy saját világunknak nem vagyunk szubjektumai. Kimutatta tehát, hogy a tudományos szemléletmód rossz racionalizmusa nem magukban a tudományokban rejlik. Tökéletesen egyetértek vele abban is, hogy ez a rossz racionalizmus korunk mindennapi gondolkodásában is ott lappang, ennyiben a tudomány nem haladta túl a mindennapok ,,természetes beállítottságát''. De semmiféle választ nem kapok arra vonatkozóan Husserltől, hogy miért jellemzi a hétköznapok beállítottságát ez a rossz racionalizmus. S vagy mert erre nem tud választ adni, ezért helyez el az emberek mindennapjainak világa ,,mögé'' egy másik világot, az életvilágot, vagy mert eleve ebből a ,,másik világból'' indul ki, nem tud választ adni az önként adódó kérdésre. Ez mindegy.
PIETRO: A kérdés rosszul van feltéve, pontosabban értelmetlen. A mindennapi érintkezési formák szülik a mindennapi gondolkodás karakterisztikumait, ahogy a mindennapi gondolkodás szüli a mindennapi érintkezési viszonyokat. A kérdés, melynek megválaszolását számonkéri Husserl-től és tőlem is, a tyúk és a tojás kérdése.
ANDRÁS: Az hiszem, mégiscsak továbbjutottunk egy lépéssel. Igaza van, ez a kérdés, ahogyan maga most megfogalmazta, valóban megválaszolhatatlan. Mondjam azt, hogy antidialektikus? De a megfogalmazás nagyon is árulkodó. Arról árulkodik, hogy maguknál a társadalom az emberi egyedek közötti interszubjektív viszonyokkal azonos, melyekben a tárgyi közvetítések nem játszanak szerepet. Álláspontjában a materiális élet vagy a ,,puszta biológiai szükségletekre'', azok kielégítettségére illetve ki nem elégítettségére redukálódik, vagy pedig teljesen külsődlegesen az érintkezési viszonyok mellé lesz rendelve. Az ember tárgyi tevékenysége és érintkezési viszonyai nem képeznek egységet. Husserlnél — ezt az álláspontomat fenntartom — egészen egyszerűen nem játszik szerepet a tárgyi tevékenység. A világot konstituáló interszubjektív monászközösség belső viszonyai csak e közösség tudata által közvetítettek. A defetisizáció ennélfogva nem jelent mást, mint a monászközösség tudatának olyan értelmű átalakítását, hogy az felismerje: tárgyi világa nem konstituens, hanem konstitútum. Holott — ez az én álláspontom — ez a viszony is dialektikus viszony. A tárgyi közvetítések hozzátartoznak az interszubjektív monászközösséghez, azaz a mindenkori társadalomalakulathoz: az ember termékei, de meg is határozzák az emberek közötti viszonyokat. A hozzájuk való fetisisztikus viszony egyképpen megnyilvánulhat abban, hogy nem veszünk tudomást történelmi eredetükről, adottnak tekintjük őket, vagy hogy egyáltalán nem veszünk róluk tudomást.
PIETRO: Helyben vagyunk. E pillanatban egy valóságos és elég pontosan körülhatárolható nézeteltérést sikerült tisztáznunk, bár azt semmiképpen sem ismerem el, hogy magam ne vennék tudomást a ,,materialista életről'', a tárgyi közvetítésekről. De nem hiszem, hogy ma éjszaka minden kérdésben közös nevezőre kellene jutnunk. Egyelőre értsük meg egymást. — András barátom, folytassuk holnap ezt a vitát. Bizonyos vagyok benne, hogy sikerül továbblépnünk.
ANDRÁS: Jó éjt, Pietro. Én is úgy érzem, érdemes volt megvárnunk a napfelkeltét.

●

LOUIS: Te aztán jól lumpoltál az éjjel.
ANDRÁS: Úgy is lehet mondani. Pietróval vitatkoztunk.
LOUIS: S most már egy új fenomenológushoz van szerencsém?

ANDRÁS: Arról még nincs szó. Nem hiszem, hogy bármiben is meggyőztük volna egymást. Nem is ez volt a cél. Ha egyáltalán volt cél. De talán sikerült a köztünk lévő nézeteltérések gyökeréig hatolnunk.
LOUIS: Éspedig?
ANDRÁS: Az objektivációkhoz való viszonyról, pontosabban arról van szó... Még most sem olyan könnyű megfogalmaznom. Tudod, mi a furcsa? Nagyon hevesen vitatkoztunk. Én a marxizmus, ő meg a fenomenológia álláspontjáról. De — most, hogy átgondolom az egész vitát — arra jövök rá, hogy Pietro álláspontja, amely kétségtelenül Husserlből nőtt ki, ha bizonyos terminusokat lehántunk róla, egy létező és lehetséges marxista álláspont. A leginkább Gramsci álláspontjára hasonlít.
LOUIS: Nem lepsz meg engem. Nagyon tisztelem Gramscit, de filozófiájával szemben mindig gyanúperrel éltem. Egészen egyszerűen felszámolta a marxista filozófia materializmusát. Nem az emberi tevékenység, az emberi teremtő gyakorlat kiemelésére gondolok. Az ember teremtő tevékenysége nagyon is materiális tevékenység, kiemelése megfér tehát a filozófia materializmusával. Gramsci ismeretelméletének szubjektivizmusát azonban nem tudom elfogadni.
ANDRÁS: Nagyon jól tudod, hogy itt Gramscival, vagy ha neked jobban tetszik, a fenomenológusokkal szavazok. Az emberi ismereteknek valamilyen, az emberen túli, az emberek feletti objektív mércéje nem létezhet, illetve csak egy transzcendens szellem álláspontjáról létezhet.
LOUIS: Tehát nincs igaz és hamis.
ANDRÁS: Erről nincs szó. De nem a megismerésnek valamiféle az embertől független világgal való megegyezését, illetve meg nem egyezését jelölő terminusok ezek. Marx éppen nem azt állította, hogy megismerésünk objektivitásának kritériuma a gyakorlat, hanem azt, hogy a megismerés valóságos vagy nem valóságos voltát illető kérdésnek az emberi gyakorlattól független feltevése skolasztika, értelmetlenség.
LOUIS: Nos, legyen. Bár idézetek engem nem győznek meg. Tudom, hogy Marx mit mondott. Mégis, tegyük fel, elfogadom, amit állítasz. Csak arra felelj, hogy különbözteted meg az igaz ismereteket a hamisaktól? Mi mást jelenthet egyáltalán igaz vagy hamis, mint azt, hogy az ismeretben adekvát módon vagy inadekvát módon tükröződik valamely valóságos összefüggés?
ANDRÁS: Te a tudást atomokból, igaz és hamis elemekből, építőkövekből építed fel. A megismerés, a tudás — szerintem — nem áll atomokból. Amikor egy kijelentést kívánsz konfrontálni az objektív valósággal, és azt akarod megállapítani, hogy az igaz-e vagy hamis, akkor azt egyrészt semmiképpen sem meghatározott összefüggéseivel konfrontálod, hanem a magad és mások tapasztalataival, amelyek természetesen nem függetlenek a szubjektumtól, másrészt viszont ez a konfrontáció sohasem egyedi kijelentés és meghatározott tapasztalat konfrontációja. Maga az adott kijelentés csak egy interszubjektív fogalmi séma egészébe ágyazottan értelmes egyáltalán. Éppen ezért az igazság problémájának megoldásához nem lehet egyes kijelentések igaz vagy hamis voltának vizsgálatán keresztül eljutni.
LOUIS: Azt állítod tehát, hogy az ,,igaz'' és a ,,hamis'' terminusok nem az egyes kijelentésekre, hanem tudásunk egészére vonatkoznak?
ANDRÁS: Nem. Természetesen minden egyes értelmes kijelentésről el kell tudnunk dönteni, hogy igaze vagy hamis, pontosabban: ha a gyakorlatban nem is mindig tudjuk eldönteni, elvileg fel kell tételeznünk, hogy értelmes róluk állítani: igazak vagy hamisak. Csupán azt mondom, hogy az az ismeretelmélet, amelyik az ,,igaz'' fogalmát kijelentés és tény adekvátságával határozza meg, feltételez egy transzcedens ,,szemlélőt'', amelyik képes arra, hogy az ,,objektivitást'' az ismeretektől elvonatkoztatva valamilyen misztikus intuícióban megragadja, s összevesse az ember ismereteivel. Az ember számára maga a valóság, a világ csak ismereteiben adott. Az ismeretektől független világ, az embertől független objektivitás, hogy Gramscival szóljak, egy ,,ismeretlen istenre vonatkozó misztikus koncepció'' maradványa.
LOUIS: Ezek után mit értesz azon, hogy igazság?
ANDRÁS: Nem tudom meghatározni. De megkísérlem megmagyarázni. Mindenekelőtt: véleményem szerint nagyon is különböző vonatkozásai vannak az igazságfogalomnak. Igaz vagy hamis lehet egy kijelentés. De az igaz és a hamis terminusok nemcsak egyes kijelentésekre vonatkozhatnak. Igaz lehet egy tudományos elmélet, igaznak vagy hamisnak tekinthetünk egy világszemléletet...
LOUIS: Természetesen. S egy tudományos elméletet akkor tartunk igaznak, ha igaz kijelentésekből épül fel, s ugyanez áll egy világszemléletre, mondjuk egy filozófiára is.
ANDRÁS: Egyelőre tegyük zárójelbe azt a kérdést, hogy miképpen döntöd el valamely *egyes* kijelentésről, hogy igaz-e vagy hamis...
LOUIS: Nem arról van szó, hogy miképpen döntöm el, hanem, hogy mit értek egy kijelentés igaz vagy hamis voltán.
ANDRÁS: Ezt a két dolgot nem tudom elválasztani egymástól. Ha az igazság fogalmát az emberi gyakorlattal összefüggésben értelmezem, akkor nem tekinthetem két kérdésnek azt, hogy mikor igaz valamely ismeret, s hogy miképpen döntöm el róla, hogy igaz. Az előbbi kérdés függvénye az utóbbinak. A már emlegetett marxi aforizmának talán éppen ez

a legfontosabb mondanivalója. De most nem erről akartam beszélni. — Te azt mondottad, hogy egy tudományos elmélet, sőt egy meghatározott filozófiai álláspont is akkor igaz, ha a benne szereplő, az őt alkotó kijelentések igazak. Egészen kézenfekvőnek tűnik azonban, hogy ennek a fordítottja is igaz. Egy filozófiai rendszerben szereplő egyes kijelentésekről például csak akkor tudom megállapítani, hogy igazak-e vagy hamisak, ha már állást foglaltam a rendszer egészét illetően. Filozófiai jellegű kijelentések egészen egyszerűen nem értelmezhetőek a rendszer egészétől elvonatkoztatva.
LOUIS: Mégis azt állítod tehát, hogy az igaz és a hamis fogalmait elsődlegesen tudásunk egészére kell vonatkoztatnunk, s csak ennek függvényében áll jogunkban egyáltalában az egyes kijelentésekre vonatkoztatni őket?
ANDRÁS: A dolog ennél sokkal bonyolultabb. Mindenekelőtt: nem beszéltem tudásunk ,,egészéről'', s hogy őszinte legyek, nem is nagyon tudnám megmondani, mit értsek ezen. Egy tudományos elmélet, egy filozófiai koncepció, vagy egy meghatározott vallás dogmarendszere viszonylagosan zárt, tudásunk egésze azonban nem zárt rendszer, hanem egy végtelen, állandó változásban levő ismerethalmaz. Erről a megfoghatatlan valamiről értelmetlenség lenne azt állítani, hogy igaz vagy hamis. — Ezzel szemben minden emberi tudásnak van valamiféle közös bázisa, fundamentuma, ami e tudást emberi tudássá teszi, aminek létezése nélkül nem jöhetne létre kölcsönös megértés az emberek között. Az egyes, földrajzilag és történelmileg elkülönült társadalmak tudásának bázisa természetesen alapvetően különbözött egymástól. Gondolj pl. arra, hogy egyes primitív népek nem ismerik az ok-okozati összefüggést. A különböző társadalmaknak tehát — Husserl kifejezésével élve — alapvetően különbözik az ,,életviláguk''. De — s ebben is egyetértek Husserllel — a történelmileg-társadalmilag különböző életvilágok egymással való konfrontációjában végezetül feltárul ezeknek az életvilágoknak egy közös invariáns tipikája. Ezt én azzal magyarázom, hogy a környezethez való emberi viszonyulásnak van egy minden társadalomra jellemző közös mozzanata: a munkatevékenység. A történelmileg-társadalmilag különböző életvilágok közös invariáns tipikájának vonatkozásában az igaz és hamis fogalmait nem értelmezhetem, éppen úgy, ahogy egy meghatározott társadalom egyedei éppen-létező életviláguk struktúráját nem vonhatják kétségbe, azaz nem tekinthetik igaznak vagy hamisnak. Van tehát az emberi tudásnak egy közös, de történelmileg-társadalmilag tovább differenciálódó fundamentuma, amelyre az igaz vagy a hamis fogalmait nem alkalmazhatjuk.
LOUIS: Ha tehát pl. egy meghatározott társadalom *összes* egyedei valamilyen mágikus hitet vallanak, akkor szerinted értelmetlenség felvetni a kérdést, hogy az igaz-e vagy hamis.
ANDRÁS: Persze, hogy értelmetlen. Az európai ember természetesen tökéletesen hamisnak fogja tekinteni ezt a világszemléletet. De ezt csak ezért teheti, mert kívül áll az adott primitív társadalom életvilágán. Az adott társadalmon belül, mindaddig, amíg valaki meg nem kérdőjelezi azt a hitet, az sem nem igaz, sem nem hamis, egyszerűen adva van; ebben a társadalomban minden egyes kijelentés ,,igazsága'' függvénye ennek a hitnek: csak abban az esetben fogadható el, vethető egyáltalán össze meghatározott konkrét tapasztalatokkal, ha nem mond ellent ennek a senki által meg nem kérdőjelezett hitnek. Persze azt, amit e kijelentések igazságáról mondok, idézőjelben értsd. E primitív társadalmakban az ,,igazság'' önmagában nem érték: s azt is nyilvánvalóan egészen másképpen kell értelmezni, hogy valami nem mond ellent, mint ahogyan ezt mi értjük. De ne menjünk bele ilyen részletekbe.
LOUIS: Az általad mondottakból az következik, hogy bizonyos emberi ismereteket illetően fel sem vethetjük, hogy azok objektíve igazak-e, vagy sem. Hajlandó vagy ezt elismerni?
ANDRÁS: Természetesen. Épen azt akartam megvilágítani, hogy szerintem olyan értelemben objektív ismeretekről, hogy azok valamiféle magánvaló objektivitásnak felelnének meg, egyáltalában nem is beszélhetünk. A magánvaló álláspontja transzcendenciát feltételez.
LOUIS: Ez elfogadhatatlan számomra. Ha valakinek sikerül meggyőznie a ma élő emberiséget arról, hogy a világ, mondjuk, az indiai szent tehén gondolatainak inkarnációja, akkor erről a marhaságról többé nem állíthatnánk azt, hogy hamis?
ANDRÁS: Nem látod, hogy megállapításod tökéletesen önellentmondó? Ha az egész emberiség valóban meg lenne győződve erről a marhaságról, akkor természetesen senkinek sem állna módjában azt állítani róla, hogy hamis. Ha pedig akár csak egyetlen olyan ember is létezik, aki hamisnak tekinti, akkor nem győzték meg az egész emberiséget.
LOUIS: Ebben persze igazad van. Másképpen kellett volna kifejeznem magamat. Azt állítom, hogy ha minden egyes ember abban a hitben él, hogy a világ az indiai szent tehén gondolatainak inkarnációja, ez az állítás akkor sem igaz.
ANDRÁS: Mit jelent az, hogy nem igaz? Egyelőre még nem sikerült megállapodnunk abban, hogy mit értsünk igazon és hamison, abban azonban — merem remélni — egyetértünk, hogy csak ismereteket tekinthetünk igaznak ill. hamisnak.
LOUIS: Természetesen. De miért ne tekinthetnénk igaznak azt az ismeretet, amelyet senki — egyetlen emberi egyed — sem von kétségbe?
ANDRÁS: Mi értelme van azt állítani egy ismeret-

ről, hogy igaz, ha elvileg kizárt, hogy hamis legyen?
LOUIS: Már miért lenne *elvileg* kizárt? Van-e olyan normális felnőtt emberi egyed, aki kétségbevonja, hogy 1 + 1 = 2 ? Ezt a kijelentést mégis mindenki igaznak tartja, mert elvileg hamis is lehetne. Egyáltalán nem tudom belátni, hogy miért éppen az evidens, a megkérdőjelezhetetlen ismeretekről ne állíthatnánk, hogy igazak.
ANDRÁS: Be kell látnom, hogy ez valóban elfogadhatatlan. Minden valószínűség szerint azóta, hogy az igaz és a hamis fogalma egyáltalán létezik, minden ismeretre alkalmazható. Az igaz—hamis fogalompár megszületése, illetve az igazság mint érték megjelenése éppen azzal hozható összefüggésbe, hogy az ember elvileg *minden* tudását megkérdőjelezhetőnek tekinti.
LOUIS: Ebben egyetértünk. De ha elvileg minden ismeretre áll, hogy igaz vagy hamis lehet, akkor mégsem kereshetjük az igazság mértékét az emberben. Ha a mindenki által elfogadott, evidens ismeretek igaz ismeretek, akkor valamely ismeret nem attól igaz, hogy az emberek igaznak tekintik. Éppenséggel hamis is lehet egy olyan ismeret, melyet mindenki, kivétel nélkül, igaznak tekint.
ANDRÁS: Mit értesz azon, hogy hamis is lehet?
LOUIS: Hogy, bár mindenki igaznak tekinti, mégsem bizonyos, hogy megfelel a valóságnak.
ANDRÁS: De ki fogja megállapítani, hogy nem felel meg?
LOUIS: Ebben az esetben természetesen senki.
ANDRÁS: Akkor még sincs értelme, hogy igaznak tekintsük. Ha vannak olyan ismeretek, melyekről *elvileg* feltehetjük, hogy hamisak, ugyanakkor azonban elvileg lehetetlennek tekintjük, hogy ezt bárki is megállapíthatja róluk, akkor az ezen álláspont által feltételezett igaz—hamis fogalompár nem értelmes. Nem elég, hogy egy ismeret igaz vagy hamis lehet, elvileg is meg kell tudnunk állapítani, hogy igaz-e, vagy hamis. Ha viszont semmiféle transzcendens szellemet nem tételezünk, akkor ezt elvileg megállapítani is csak az ember képes, azaz az igazság és hamisság mértéke mégiscsak az ember.
LOUIS: Úgy érzem, egy tapodtat sem haladtunk előre.
ANDRÁS: Valamelyest mégiscsak előbbre jutottunk. Megegyeztünk ugyanis abban, hogy az igaz és hamis fogalmai csak akkor jöhettek létre egyetemes érvényű kategóriákként, amikor az ember már feltételezte, hogy nincsenek megkérdőjelezhetetlen ismeretek. S minthogy az ismeret igazsága értékké lett, a megkérdőjelezhetetlen ismeretre is alkalmazzuk az igaz terminust. Hogy ez mennyire így van, azt az is alátámasztja, hogy a modern vallások, amelyek pedig a maguk dogmáit a hitre, nem pedig a tudásra alapozzák, ha másképp nem, legalább tekintélyelvi alapon igazolni kívánják ezeket, ,,igaznak'' tekintik őket. A ,,credo quia absurdum est'' kivételes magatartás.
LOUIS: Ebben megegyeztünk, de fogalmunk sincs, mit értsünk igazságon. Pontosabban álláspontunk semmiben sem közeledett egymáshoz.
ANDRÁS: Ezt én sem állítom. Ahhoz azonban, hogy sikerüljön megegyeznünk — úgy sejtem —, egészen másképpen kellene megközelítenünk a dolgot. Már céloztam rá, hogy az igazság és a hamisság fogalmainak egészen különböző vonatkozásai vannak. Hogy ezt megmagyarázzam, szeretnék most olyan ismeretekből kiindulni, amelyeknek vitatható az igazsága. Hogy 2 + 2 = 4, ezt a kijelentést mindenki igaznak tekinti, ha feltételezi is, hogy, mint ismeret, elvileg hamis is lehetne, ami persze nem csak a matematika igazságaira áll: a középkor embere Európában vitathatatlannak tekintette a vallás dogmáit. Válasszunk azonban most olyan eseteket, ahol az ember nemcsak elvileg tételezi fel, hogy az adott ismeret hamis is lehet, hanem egyesek kifejezetten állítják is, hogy hamis. Azonnal látni fogod, hogy ezekben az esetekben egészen különböző a viták természete, attól függően, hogy milyen típusú ismeretekről van szó.
LOUIS: Sejtem, mire gondolsz. Vegyük először a következő esetet: N. és Y. azon vitatkoznak, hogy Amerikában élő barátjuk haláláról két vagy három hete értesültek.
ANDRÁS: Épp ezt az esetet ne vegyük először. Ilyen esetekben ugyanis — ha normális emberekről van szó — mind a kettő feltételezi ugyan, hogy neki van igaza, azért vitatkozik, mindegyikük meg van azonban győződve arról is, hogy elvileg tévedhet, s ez esetben a másik be is tudja neki bizonyítani, hogy téved.
LOUIS: Nem tudom, miért baj ez, de rendben van, vegyünk másik példát, mondjuk a tudományok köréből.
ANDRÁS: Helyes. Bár e körön belül is nagyon eltérő típusú vitákra fogunk bukkanni. Lesznek olyan esetek, amikor a vita jellege lényegében semmiben sem különbözik az előbb említett köznapi vitáétól: akkor ugyanis, amikor egymással vitában álló két tudós egyetért az alapelveket illetően, csupán valamilyen részletprobléma magyarázatában tér el az álláspontjuk. Egészen más a helyzet azonban akkor, ha átfogó tudományos koncepciók állnak szemben egymással.
LOUIS: Persze. Két tudományos elmélet közül csak azon az alapon tekinthetjük igaznak az egyiket és hamisnak a másikat, hogy az egyik képes olyan jelenségek magyarázatára is, amire a másik nem tud magyarázatot adni.
ANDRÁS: És ha mind a két elmélet alkalmas minden, az adott területen ismeretes jelenség magyarázatára?
LOUIS: Ez esetben elméletileg lényegében egyenértékű hipotézisekként kell kezelnünk őket — hogy gyakorlatilag melyiket választjuk, abban számos különböző szempont játszhat szerepet —, feltételezve, hogy a jövőben megismerkedhetünk olyan új jelenségekkel, melyeknek magyarázatára csak az egyik elmélet lesz képes, vagy esetleg egyik sem, és további elméleteket kell majd kidolgoznunk.
ANDRÁS: Mindebben tökéletesen egyetértünk. Mondd meg azonban, hogy amíg csak praktikus szempontok alapján tudunk dönteni a két elmélet között, melyiket tekintsük igaznak? Továbbá, jogunkban áll-e igaznak tekintenünk akár azt az elméletet is, amelyik a jelen pillanatban egyedül képes — és képes — az összes felmerült jelenségek magyarázatára? Hiszen elvileg feltételezzük a tudomány végtelen progresszióját, s mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a jövőben felmerülhetnek olyan kérdések, amelyekre a jelen pillanatban minden kérdésünkre választ adó elmélet egyáltalában nem képes választ adni, s hogy ennek eredményeképpen el kell majd vetnünk jelen elképzeléseinket.
LOUIS: Hiába, nem jutunk előbbre. Te, mint eddig is, megint összekeversz két kérdést. Az egyik: Melyik elmélet igaz? A másik: Minek alapján döntöm el, hogy igaz? Az előbb említett első esetben nem fogom tudni eldönteni, hogy melyik elmélet igaz, a második esetben az eddig felmerült összes problémák magyarázatára egyedül alkalmas elméletet viszont igaznak fogom tekinteni, aminek azonban nincsen közvetlen köze ahhoz, hogy a valóságban melyiküknek az igaz.
ANDRÁS: Az előbb Marxra hivatkozva utasítottam el e két kérdés elválasztását. Most azonban nem szükséges tekintélyeket előráncigálnom. Abban már megegyeztünk ugyanis, hogy elvileg bármely, akár mindenki által igaznak tartott ismeretről kiderülhet, hogy hamis, azaz nincs olyan ismeret, amelyről véglegesen meg tudnám állapítani, hogy igaz, igaznak viszont te csak azt az ismeretet tekinted, amely ,,tükrözi az objektív valóságot'', nálad tehát tökéletesen elválik az igaz az igaznak tekintettől, azaz az igaz terminust a gyakorlatban egyáltalán nem fogod tudni alkalmazni.
LOUIS: Ha így kiélezed a dolgokat, akkor természetesen minden elméletről be tudod bizonyítani, hogy abszurd. Nyilvánvaló, hogy van összefüggés aközött, hogy egy ismeret igaz, s hogy igaznak tekintik.
ANDRÁS: Milyen összefüggés?
LOUIS: Az esetek túlnyomó többségében az az elmélet közelíti meg legjobban az igazságot, amelyet igaznak tekintenek.
ANDRÁS: Hát ezt meg honnan tudhatod? Meggyőződésem különben, hogy előbbi kijelentésed csak abban az esetben értelmes, ha nem ragaszkodunk a visszatükrözés-elmélethez. Ha lemondunk arról az abszurd elképzelésről, hogy a világ egyrészt az ismeretekben adott az ember számára, másrészt még valami más, titokzatos formában is, s hogy ezt a kettőt valamiképpen ,,össze tudjuk hasonlítani''.
LOUIS: Márpedig a világ nemcsak ismeretek formájában adott a számukra. Állandóan a gyakorlatra hivatkozol, s közben megfeledkezel róla, hogy az ember nemcsak tudati, hanem gyakorlati viszonyban is áll a maga világával. Éppen az emberi gyakorlat, e gyakorlat során nyert tapasztalatok segítenek hozzá ahhoz, hogy kiküszöböljük, kirostáljuk hamis ismereteinket.
ANDRÁS: A tudati viszony és a gyakorlati viszony nem állítható szembe egymással. Az ember gyakorlati viszonya a maga világához tudatos viszony: a tudat nem más, mint tudatos lét, s a tudati viszony gyakorlati viszony. A gyakorlati viszonyon kívül nincs és nem is lehetséges tudat. Természetes, hogy az emberi gyakorlat egésze, maga a történelem állandóan kirostál ismereteinkből, hamissá teszi az igazat, amint megfordítva is: azt, ami egy bizonyos korszakban csak egyesek, kevesek meggyőződése volt, általánosan elfogadottá, igazzá teszi vagy teheti. Az igaz ismeret megfelel egy meghatározott társadalom gyakorlatának, része annak. Semmit, az égvilágon semmit nem teszek hozzá ehhez, ha még azt is állítom, hogy ez az igaz ismeret valamilyen, az embertől független ,,objektivitást'' tükröz. Pontosabban hozzáteszek valamit: Gramsci ,,ismeretlen istenét''.
LOUIS: Amit most állítasz, azt egy leszűkített és módosított értelemben elfogadom. A társadalomra vonatkozó ismereteket illetően. Világos, hogy a társadalmi viszonyok nem ,,adottak''. S éppen ezért egy meghatározott társadalom igazságai egy másik történelmi korszakban nem igazságok többé. De mi a helyzet a természetre vonatkozó ismereteinkkel? A természet nem függvénye az emberi gyakorlatnak!
ANDRÁS: A természet, persze, nem. De ,,a'' természetről nem is tudunk semmit. Azt, hogy mi jelenti az ember számára a természetet, az emberi praxis határozza meg. Az emberi gyakorlaton kívül fekvő természet ,,történelmi semmi'' az ember számára. A visszatükrözéselmélet fenntartásával itt, ,,a'' természet vonatkozásában sem mész semmire. Hogy a természetet illető ismereteinket a magánvaló természettel összehasonlíthasd — ehhez is az ember és a természet felett álló princípiumot kell tételezned. Nem a magánvaló természetet tagadom. A természet magánvalóságát a természeti korlátok jelentik. A természetre vonatkozó tudásunk éppen nem a magánvaló természetet tükrözi. Másrészről: az általad bevezetett természet—társadalom dualitás az ún. társadalmi ismeretekre vonatkozó igazságfogalomba is belevisz egy nagyon problematikus mozzanatot. Ahogyan számodra a természetre vonatkozó

igazságok a természet magánvalóságát kell hogy tükrözzék, úgy egy meghatározott történelmi korszak, társadalom társadalmi igazságai is az adott társadalomét. Ebből pedig egy igen furcsa következtetés adódik: első pillanatra úgy tűnik, mintha az én álláspontom tenné lehetetlenné, hogy a ,,hamis tudat'' fogalmát egyáltalán bevezessük. Ha az igaz ismeret nem az ,,objektivitást'' tükrözi, akkor egy adott társadalom tudatát nem tekinthetjük — mondanád — hamis tudatnak.

LOUIS: Persze, hogy nem. Egy társadalom tudata csak abban az esetben lehet hamis tudat, ha tételezzük azt az adekvát tudatot, amelyik helyesen tükrözi az adott társadalmi viszonyokat, még akkor is, ha tisztában vagyunk vele, hogy egy meghatározott társadalom épp-így-létéhez hozzátartozik a hamis tudat.

ANDRÁS: Igen ám, csakhogy a hamis tudat fogalmán mindeddig valami egészen mást értettek, ugyanis nem egyszerűen téves tudatot. Marx szerint például a politikai gazdaságtan álláspontja hamis tudat, habár helyesen tükrözi a polgári társadalomban ténylegesen fennálló viszonyokat. Te erre azt feleled, hogy természetesen az igazság egy mozzanatát kell hogy tartalmazza, mert a teljes egészében téves tudat semmiféle gyakorlati cselekvés alapját nem képezheti: de csak részigazságot tartalmaz, melyet a marxi elmélet mint részmozzanatot illeszt bele a maga átfogóbb igazságába. Az én véleményem szerint azonban egészen másról van szó. A politikai gazdaságtan álláspontja csak a szocialista jövőt tételező tudat álláspontjáról hamis tudat, nem pedig a polgári társadalom ,,magánvalóságát'' tekintve. Az, aki a szocialista társadalomnak mint egy meghatározott — és nem a történelem törvényeinek szükségszerűségénél fogva mindenképpen létrejövő, hanem kiküzdendő — jövőnek az álláspontjáról közeledik a polgári világhoz, a politikai gazdaságtan álláspontját hamis tudatnak tekinti annyiban, amennyiben az utóbbi a polgári társadalom adottságait mint meghaladhatatlanokat tételezi. Hogy e két egymással szembenálló tudat közül — melyeknek mindegyike hamisként kezeli a másikat — melyik lesz történelmi igazsággá, nem az dönti el, hogy melyik tükrözi helyesen a fennálló társadalmi álláspontokat. E két igazság között csak őket képviselő erők harca dönthet. Lényegében ezt értem azon, hogy az igazság gyakorlati kérdés.

LOUIS: Amikor ezekben a régiókban mozgunk, hajlok arra, hogy elfogadjam az álláspontodat, vagy legalábbis ne tekintsem abszurdnak. Ahhoz azonban, hogy ez bekövetkezzék, mindig el kell kanyarodnunk a látszólag egyszerűbb kérdésektől. Amiről most legutóbb beszéltünk, azt talán ,,filozófiai igazságnak'' nevezhetjük. A mindennapi tudat igazságainak esetében azonban a te álláspontoddal egyáltalán nem tudok mit kezdeni.

ANDRÁS: Nézd, Louis, nem hiszem, hogy e vita során képesek lennénk megoldani az igazság évezredes problémáját. Nem állítom azt, hogy számomra tökéletesen világos a különböző szinteken jelentkező igazságfogalmak összefüggése. Mégsem hiszem, hogy a mindennapok igazságfogalma valami gyökeresen eltérő lenne a tudományban vagy a filozófiában alkalmazott igazságfogalomtól. Nem hiszem, hogy véletlenül használjuk, ott, ahol használjuk, ugyanezt a kifejezést. — Egy pillanatra vonatkoztassunk el filozófusi mivoltunktól. Gondoljunk bele abba, mit érthet igazságon egy olyan valaki, aki soha életében nem foglalkozott filozófiával.

LOUIS: Nem vitás, hogy mit fog érteni: hogy ez meg ez igaz, számára azt jelenti, hogy úgy van, ahogy ő állítja.

ANDRÁS: És ha megkérdezed tőle, mit ért azon, hogy úgy van? Például egy sötét szobában álltok, ő azt állítja, hogy a szoba közepén van egy asztal, te pedig tagadod ezt. Mit fog mondani neked?

LOUIS: Hát csak próbálja ki! Induljon el arra, majd nekimegy.

ANDRÁS: Bizony. Az, hogy valami igaz, hogy úgy van, ahogy állítjuk, a mindennapokban semmi mást nem jelent, mint hogy ehhez kell szabnunk cselekedeteinket.

LOUIS: Ez színtiszta pragmatizmus.

ANDRÁS: A mindennapok igazságai minden kétséget kizáróan pragmatikusak.

LOUIS: Az előbb azt mondtad, nem lehet véletlen, hogy a mindennapokban, a tudományban, a filozófiában egyaránt használunk egy terminust. Valami közösnek kell lennie a különböző szintű ismeretek igazságfogalmában. Ezek szerint tehát minden igazság pragmatikus?

ANDRÁS: Bizonyos értelemben igen. Mégsem fogadom el a pragmatizmus álláspontját. A mindennapok igazságai ugyanis nem képeznek összefüggő rendszert. Valahogy úgy mondhatnám, ott egyes konkrét, rendszerbe nem ágyazott cselekedetek függnek össze egyes konkrét igazságokkal. A magasabb szintű ismeretek, tudás ezzel szemben valamilyen össztársadalmi jellegű cselekvésstruktúrát határoznak meg, illetve annak részét képezik. Az egyes kijelentések igaz vagy hamis voltából itt *közvetlenül* semmi sem következik. Az egyes kijelentések igaz vagy hamis volta itt nem a belőle közvetlenül eredő gyakorlati következményeken méretik. Éppen megfordítva áll a dolog: ha az egész igaz voltából valamely megállapítás hamissága következik, akkor ezt még abban az esetben sem fogadom el igaznak, ha annak közvetlen-gyakorlati konzekvenciái az adott pillanatban elfogadhatónak tűnnek. Ebben az

összefüggésben szimpatikus számomra a fichtei ,,um so schlimmer für die Tatsachen''.

LOUIS: Ezzel azonban merev falat vonsz a mindennapi tudás, ismeretek és a magasabbrendű objektivációkban benne rejlő tudás köré!

ANDRÁS: Nem gondolom. Természetesen nincsen olyan magas szintű tudás, amelynek ne lenne vonatkozása a mindennapi ismeretekre. Minden úgynevezett szellemi objektiváció a mindennapokból nő ki. De kinő belőle. S ez szükségképpen azt jelenti, hogy bizonyos vonatkozásokban szembe is kerül vele. Engedj meg egy egészen egyszerű példát: Az olyan szocialista tanítás, amelynek nincsen vonatkozása a polgári társadalom egyedeinek mindennapjaira, amelyben nem rejlik benne az az ,,ígéret'', hogy az általa tételezett világ gyökeresen átalakítja az ember mindennapi életfeltételeit, semmiképpen sem tarthat számot arra, hogy igazzá legyen, hogy realizálja a maga célkitűzéseit; hiszen semmi reménye sincs arra, hogy elfogadják azok, akiknek cselekedeteiben valósággá válhat. Az a szocialista elmélet ezzel szemben, amelyet a tömegek elfogadnak — ami egyben azt is jelenti, hogy valóságos mindennapi életproblémáikra ad számukra elfogadható feleletet —, az egyes gyakorlati lépések és a hozzá tartozó igazságok vonatkozásában igenis ellentmondhat, sőt, ellent *kell* hogy mondjon alapvető mindennapi igazságoknak. ,,Ha meghúzod magad, ha nem kerülsz szembe főnököd, munkaadód követelményeivel, sokkal nagyobb a reményed arra, hogy előbbre juss, megtarthasd munkahelyedet stb.'' — egészen kézenfekvő mindennapi igazság. Egy szocialista elmélet azonban szembe kell kerüljön ezzel a mindennapi igazsággal, pontosabban az igazságként elfogadott elmélet egészéből a konkrét cselekedetek vonatkozásában ezzel a mindennapi igazsággal éppen ellentétes cselekedetek kell hogy fakadjanak.

LOUIS: Nem tagadom, meggyőző az érvelés. Most már kíváncsivá tettél Pietróval folytatott vitátokat illetően is.

ANDRÁS: Van is vonatkozása a mi vitánkra. Bármilyen furcsa, most épp úgy tűnik fel nekem, hogy új barátaim koncepciójában, melyben az objektivációk szerepének elhanyagolása a számomra legproblematikusabb mozzanat, sok a közös — már ami az igazságot illeti — a te elképzeléseddel. Persze ők nem állnak a visszatükrözés-elmélet alapján. De ők is ,,az'' igazságot szeretnék megtalálni. Husserli örökség.

LOUIS: Folytatjátok még a vitát?

ANDRÁS: Bizonyára. Tudod mit? Gyere el te is.

●

LOUIS: Jó estét. Nem haragszik, Pietro, hogy én is eljöttem? Tudja, kezdek én is kíváncsi lenni a maguk marxizmusára. András megrontott.

ANDRÁS: Tegnap este ott hagytuk abba, hogy álláspontunk eltéréseit alapjában véve az objektiváció-probléma különböző megítélése határozza meg. Szerintem az emberi érintkezésből nem iktathatjuk ki a tárgyi közvetítéseket, általában az objektivációkat, neked Pietro, pedig az az álláspontod, hogy a tárgyilag, tárgyi objektivációkon keresztül megvalósuló emberi érintkezés világa elidegenedett világ, amely mögött a monászok interszubjektív közösségének kizárólag perszonális, *face-to-face* érintkezésen alapuló világa, az életvilág rejtőzik. Feladatunk éppen az lenne, hogy az univerzális epoché megvalósítása útján lehántsuk az életvilágról a tárgyi, objektív meghatározások látszatát...

PIETRO: Lehet, hogy számodra ez az én álláspontom lényege, én azonban ezt nem így mondottam, vagy, ha éppenséggel ezeket állítottam, akkor roszszul fejeztem ki magamat. Készséggel elismerem, hogy az eredeti husserli életvilág-koncepcióban a tárgyi objektivációk nem játszanak szerepet. De még ehhez is hozzá kell fűznöm: a tárgyi objektivációkat ugyan nem, de az objektiváció-probléma bizonyos aspektusait Husserl is elemzi, méghozzá az a véleményem, hogy jól elemzi. Te Husserlt tulajdonképpen minden további nélkül Hegellé alakítod.

ANDRÁS: Ezt nem tagadhatom, írtam is ilyeneket. De vajon jogosulatlan-e ez a felfogás?

PIETRO: Az elidegenedés és a tárgyiasulás hegeli azonosítása szükségképpen vezet az abszolút szellem feltételezéséhez, amiről Husserlnél nincsen szó.

ANDRÁS: Nézd, így nem jutunk sehová. Hagyjuk az eredeti husserli koncepciót. Azt magad is el fogod ismerni, hogy a késői husserli hagyatékból többféle koncepciót lehet kibányászni, még egy vallásos interpretáció sem teljesen abszurd. A te álláspontodról beszéljünk.

PIETRO: Nagyon helyes. Én az embert, igenis, tárgyi lénynek tekintem, tökéletesen egyetértek Marxszal abban, hogy ,,ein ungegenständliches Wesen ist ein Unwesen''. Az ember hús-vér ember, akinek kifejezett materiális szükségletei vannak. Ennélfogva nem kívánom a társadalmat a semmiben lebegő szellemek közösségeként felfogni. Egyáltalában nem is arról van szó, hogy jelen vannak-e tárgyi közvetítő elemek a társadalmi kapcsolatokban, vagy sem. Természetesen mindig és szükségképpen vannak jelen. Nincsen társadalmiság munka nélkül, a munka pedig szükségképpen objektivációkat teremtő tevékenység. Elég, ha csak ennyit mondok. A kérdés számomra nem az, hogy miképpen lehet az emberi tevékenység eltárgyiasulását felszámolni, mert az lehetetlen. De olyan társadalmat kell megalkotnunk, ahol nem az objektivációk vezetik az embert, hanem az ember — az interszubjektív közösség — ura a maga objektivációinak. Még csak azt sem állítom, hogy ez egyszer s mindenkorra megvalósítható. Az

epoché permanenciája éppen azt jelenti számomra, hogy állandóan le kell bontani, nem, nem az objektivációkat, még csak nem is azok tárgyi jellegét, hanem az emberi tevékenység felett gyakorolt uralmukat. Álláspontom abban a vonatkozásban, hogy az ember tárgyi-lény jellegét a leghatározottabban hangsúlyozni kívánom, nagyon is materialista. Én csupán a ,,dolgok értelmének idealizmusáról'' beszélek: a fenomenológia számomra csupán annyiban idealista álláspont (aminek azonban szubjektum és objektum merev, polgári szembeállításához az égvilágon semmi köze nincsen), hogy az embernek kell a dolgok értelmét megadnia, nem pedig a dolgoknak kell kijelölniük az ember helyét a világban.

LOUIS: Álljunk meg egy pillanatra. Mindazzal, Pietro, amit elmondtál, természetesen én is egyetértek. Hozzátenném ehhez, hogy az általad elmondott felfogás éppen azért transzcendálja a polgári társadalom álláspontját, azért *más* igazság, mint a polgári álláspont számomra elfogadhatatlan igazsága, mert meghaladását jelenti a polgári álláspont merev racionalizmusának. Ha Lukács ,,Eldologiasodás'' tanulmányának a polgári gondolkodást jellemző ragyogó analíziséből indulunk ki, akkor a polgári álláspont meghaladhatatlan antinómiáját éppen a racionalizmus—irracionalizmus dualitásában kell látnunk. A polgári álláspont a világ egészét mint racionális egységet szeretné felfogni. A racionális eközben azt jelenti számára, hogy a bekövetkező folyamatokat a ,,dolgok állásából'' egyértelműen kikalkulálhatjuk, kiszámítjuk. Minthogy ez azonban soha nem sikerül, mindaz, ami a kvantitatíve megragadható összefüggéseken kívül fekszik, valami tökéletesen irracionális a polgári gondolkodás számára, s a fakticitásnak ez az irracionalitása be-betör a polgári gondolkodás racionalista sémáiba. Amikor Husserl a rossz racionalizmust és az irracionalizmust mint ugyanannak a dolognak két egymást kiegészítő oldalát fogja fel, amelyet a gondolkodásban csak együtt és egyszerre lehet felszámolni, akkor valóban a polgári gondolkodás horizontján túllépő felfogást képvisel. Az a társadalom ugyanis — és *csak* az —, amelyikben a racionalitás nem a *dolgok racionalitása,* hanem az emberé, ahol a racionalitás nem azonos azzal, amit ki tudok számítani, meg tudok érteni a dolgok állásából, hanem ahol az emberek közössége a maga ,,racionalitásának'' megfelelően képes irányítani, alakítani a dologi folyamatokat, már nem a polgári társadalom többé. Ebben a társadalomban — Merleau-Ponty szép megfogalmazásával — nem a racionalitás lesz egyetemessé, hanem megszűnik az irracionalitás.

LOUIS: Hadd fordítsam ezt le a magam számára egy prózaibb nyelvre. Azt állítod tehát, hogy a polgári társadalomra az jellemző, hogy a benne élő egyedek a számukra adott és általuk elfogadott dologi világ ,,objektív'' törvényszerűségei alapján kiszámítják az érdekeiknek megfelelő optimális cselekvési lehetőségeket. Teszik ezt mindaddig, amíg egyszer csak ki nem derül, hogy ,,irracionális erők — teljességgel átláthatatlan erők — keresztülhúzzák számításaikat. Például kitör a gazdasági válság vagy valami hasonló. Racionalitás és irracionalitás tehát azért állnak szembe egymással kibékíthetetlen merevséggel a polgári gondolkodásban, mert e társadalom egyedei számára az emberek közötti viszonyok dologi viszonyok formáját öltik, melyeknek az emberi tevékenységtől független törvényszerűségei vannak. A valóságban azonban a dolgok ,,racionalitása'' nem létezik. A ráció egyetlen létező formája a világban az ember. Ha pedig az ember a saját ,,racionalitását'' kivetíti a tőle függetlenként tételezett dolgok világában, akkor szükségképpen megjelenik ebben a világban az irracionalitás is, hiszen a dolgok világa valójában mégsem tartalmaz magában semmiféle ,,rációt'', illetve csak annyit, amennyit az ember mintegy ,,belevitt''.

PIETRO: Nagyjából. Az irracionalitás megjelenése a polgári világban azonban nemcsak — és ma már egyre kevésbé — abban a formában jelentkezik, hogy áttekinthetetlen faktorok betörnek a kalkulálható világ sémáiba. Ebben a vonatkozásban az ,,Eldologiasodás'' tanulmány konkrét megfogalmazásait nem tudom teljes egészében elfogadni. Ma az irracionalitás egyre inkább úgy jelentkezik, hogy az egyed igenis képes kiszámítani az egyéni érdekei szempontjából optimális cselekvési lehetőségeket, ennek ellenére kifejezetten úgy érzi, hogy cselekedetei, egész élete maga az irracionalitás. Érdekeinek megfelelően tud cselekedni, és cselekszik is az esetek többségében, éppen csak az a baj, hogy nem látja ennek a cselekvésnek az értelmét.

ANDRÁS: A dolog első felével teljesen egyetértek. Azzal ugyanis, hogy az irracionalitás kezd egyre inkább új formákat magára ölteni. Azzal azonban a legkevésbé sem, hogy az emberek többsége irracionálisnak is tekinti az érdekmegszabta cselekvést. (Közbevetőleg: Amit az ,,Eldologiasodás'' tanulmányról mondasz, az valóban helytálló. Konkrét megfogalmazása alapján a modern ipari társadalom, az a társadalom tehát, amely képes a gazdsági folyamatok szabályozására, nem lenne többé polgári társadalomnak tekinthető.)

LOUIS: Ez most nem egészen világos a számomra. Amikor az előbb azt mondottad, hogy a polgári társadalmat transzcendáló világban, a kommunizmusban, az emberek közössége a maga ,,racionalitásának'' megfelelően képes irányítani, alakítani a dologi folyamatokat, akkor nem arra gondoltál, hogy az ember képes lesz a gazdasági folyamatok szabályozására?

ANDRÁS: Hogy kedvenc fordulatunkat használjam: a dolog nem ilyen egyszerű. A gazdasági folyamatok szabályozásán két dolgot érthetünk. Érthetjük egyrészről azt, hogy a gazdaságnak továbbra is fennmarad a maga öntörvényűsége, de a társadalom képes ezeket az öntörvényű folyamatokat a ,,közjó'', egy igazságosabb elosztás érdekében felhasználni. A modern társadalomban a gazdasági folyamatok szabályozása egyre inkább megvalósul, ehhez ugyanis csupán arra volt szükség, hogy a konkurencia szabályatlansága megszűnjék, ezt pedig az egyre totálisabbá váló államhatalom fokozatosan képes megvalósítani.

Hogy ennek a szisztémának univerzálissá válása reális történelmi perspektíva volna, azt magam sem hiszem — bár pontosan itt lesz majd vitánk Pietróval, éppen itt akartam ellenvetést tenni. Éppen azért nem hiszem, mert ez a rendszer is a dolgok racionalitására épül. Pontosabban az emberi racionalitást egy érdeksémára redukálja, amit azután belevetít a dolgokba. Másrészről érthetjük a gazdasági folyamatok szabályozásán azt, hogy megkíséreljük felszámolni azok öntörvényűségét, hogy megszüntetjük a gazdaság gazdaság jellegét, magyarán a termelést többé nem öncélként tételezzük, hanem az emberi célkitűzések realizálását szolgáló eszközként fogjuk fel. Ez jelentheti majd a polgári társadalom legalapvetőbb jellemzőjének: a ,,termelés az értékesítésért'' formula érvényesülésének radikális, teljes megszüntetését. Végső soron ugyanis ezen alapszik a polgári társadalom irracionalitása. Mellesleg Husserl tudománykritikáját éppen azért tartom olyan jónak, mert a tudományos objektivációk vonatkozásában éppen ezt a polgári társdalomra jellemző alapsémát kritizálja: a ,,tudomány a tudományért'' formulát (bár fogalma sincs arról, hogy ez min alapszik), nem pedig *magát a tudományt,* ahogy egyes romantikus követői teszik. Most talán eljutottunk arra a pontra, ahol Pietróval vitánk lesz. Az eddig kifejtettekben ugyanis — azt hiszem — egyetértünk.

PIETRO: Csak azért nem mondom, hogy tökéletesen, mert félek, ismét kiderül, hogy bizonyos terminusokat és megfogalmazásokat más-más értelemben használunk. Ha erről nincsen szó, akkor tényleg tökéletesen egyetértünk.

ANDRÁS: Mégsem hiszem, hogy tegnap esti vitánk csupán félreértéseken alapult. Miről van szó? Tegnap lényegében azon vitatkoztunk, hogy vajon a polgári társadalom transzcendálásához epochéra, azaz a rejtett feltárulására-feltárására, vagy pedig antropológiai fordulatra van-e szükség. Miért lényeges ez a különbség? Szerintem a polgári társadalom egyedei nemcsak látszatra, hanem ténylegesen is érdekvezette egyedek, egész életük partikuláris érdekeik, azok artikulációja, az azok kielégítéséért folyó harc köré rendezett. Ezek mögött a partikularitásra állított egyedek mögött semmiféle más igazi emberi egyed nem rejtőzködik. Az emberek nem viselnek semmiféle álarcot.

PIETRO: Itt valóban nem értünk egyet. Az ember nem azonos a nem autentikus, vagy ahogy te nevezed, partikularitásra állított egyeddel. Ha radikálisak vagyunk, ha lehatolunk a dolgok gyökeréig, ott megtaláljuk az embert, amelyik nem azonos a polgári társadalom átlagos egyedeivel.

LOUIS: ,,Az ember'' sohasem redukálható az átlagos — vagy akár nem átlagos — emberi egyedekre.

ANDRÁS: Ebben mind a hárman megegyezünk. A kérdés az, hogy miként értelmezzük. Pietro sem állítja, hogy léteznék valami elszigetelt emberi egyed, s ebben az elszigetelt egyedben rejlenének benne ,,az ember'' karakterisztikumai. Sőt, azt állítja, hogy az ember valóságos társadalmi viszonyai nem azonosak az elidegenedett viszonyokkal, hogy e mögött az elidegenedett világ mögött ott rejlik — mindig ott rejlik — a valóságos emberi, interszubjektív közösség. Pontosan itt vannak az objektiváció problémájával kapcsolatban is nézeteltéréseink. Minderről tegnap már beszéltünk. — Lehet, hogy mai beszélgetésünk elején leegyszerűsítettem Pietro álláspontját. Sőt, most már bizonyos vagyok benne, hogy leegyszerűsítettem. Pietro nem azt tagadja — az előbb hallottad —, hogy az emberi érintkezésnek, az emberi közösség létezésének feltétele lenne az emberek közötti viszonyok tárgyi közvetítettsége: de tagadja azt, hogy létezhetnek olyan történelmi korszakok, amikor az ember már kifejlesztett valóságos lényegi erői *csak vagy részben csak* az objektivációk formájában léteznek. Ezt én tegnap úgy fogalmaztam, hogy Pietro tulajdonképpen nem egy valóságos elidegenedett világból indul ki, hanem csupán a tudat fetisizációjának tényéből.

PIETRO: Igen, most valóságos nézeteltérést fogalmaztál meg. Te azt állítod, hogy ma az emberi egyedeknek legalábbis a többsége valóban azonos bírásra redukált, partikuláris megjelenésformájával. Hogy — a te terminológiádat használva — az emberi lényeg valóban nem az emberi egyedek összességében, hanem az emberiség történelmi objektivációiban — a termelőerőkben, a tudományban, a művészetben, az egyedek többsége által csak kényszerből betartott erkölcsi szokásokban stb. — testesül meg. De ha ez igaz, akkor az ember értelme, a történelem telosza — ami nem más, mint az autentikus egyedek, nálad: individuumok alkotta, önmagának célokat kitűző, és azokat realizálni is képes interszubjektív közösség, azaz a kommunizmus — nem biztos, hogy megvalósul.

ANDRÁS: Hát erre valóban nem látok abszolút garanciát

PIETRO: Szóval én vagyok az ortodox marxista? Mégiscsak igazam volt, amikor tegnap esti beszélge-

tésünk kezdetén Erich hangját véltem kicsengeni álláspontodból.

ANDRÁS: A legkevésbé sem érdekel, hogy ki az ortodox marxista. Erichhel pedig hiába fenyegetőzöl. Erich tudomásom szerint azt állítja, hogy a társadalmi viszonyok szükségképpen elidegenedett viszonyok, hogy a társadalmi kapcsolatokra állított ember szükségképpen nem autentikus, hogy az emberi lét nagy problémáira csak kivételes egyedek, és csak egyéni megoldásokat találhatnak. Ehhez a felfogáshoz nekem az égvilágon semmi közöm sincsen. Éppen arról vagyok meggyőződve, hogy az egyén problémáira is csak kollektív, csak társadalmi megoldás lehetséges. Azt azonban hangsúlyozni kívánom, hogy itt csupán lehetőségről és nem szükségszerűségről van szó.

PIETRO: Én sem beszéltem szükségszerűségről. A teloszt azonosítod a szükségszerűséggel.

ANDRÁS: Nem azonosítom, csupán funkciójukat. A történelemnek nincsen semmiféle telosza. Cél a világban semmiféle más formában nem létezik, mint emberi célkitűzés formájában. Ha a kommunizmus telosz, akkor azért az, mert már létrejöttek azok az erők, amelyek megvalósítják. Arról persze ma még korántsincs szó, hogy az emberiség egyedeinek többsége irracionálisnak érezné a polgári világot, a maga egészben — amit állítottál.

PIETRO: Ha se nem telosz, se nem szükségszerűség, akkor csupán egy elvont Legyen. Amit te, meg én, meg Louis,meg még néhányan szembeállítunk a világgal. Ez az álláspont számomra elfogadhatatlan. Ha a partikularitásra állított, bírálásra redukált egyedben nem rejlik ott az autentikus ember, akkor a mi és a hozzánk hasonlók jámbor kívánságai soha nem fogják megváltoztani a világot. Érted, soha! Tudod, mit mondott nekem tegnap este Erich? Hogy rá akarom kényszeríteni az emberekre a forradalmat, amire nekik semmi szükségük nincsen, mert jól érzik magukat kisszerű kényelmükben. Ha a te premisszáid igazak, akkor neki igaza van. Pedig neki nem lehet igaza!

ANDRÁS: Állj meg! Mi az, hogy nem lehet igaza? Mert akkor te meg én, meg a hozzánk hasonló megszállottak értelmetlennek tekinthetik életüket? Ettől még éppen igaza lehetne. Nekem azonban meggyőződésem, hogy valóban nincsen igaza. Pontosabban az a meggyőződésem, hogy nem kell a semmit létezővé tenni ahhoz, hogy neki *legyen* igaza. Nem kell transzcendens faktorokat beiktatnunk a világba ahhoz, hogy megváltozzék.

PIETRO: Neked csak a telosz, meg a szükségszerűség transzcendencia. A Legyen talán immanens faktor?

ANDRÁS: A fichtei Legyen nem az. De az én álláspontom nem a Legyen álláspontja. Én éppen azt állítom, hogy *amennyiben nincsen* olyan társadalmi erő, amelyik célkitűzéseinket realizálni akarja és tudja, akkor álláspontunk transzcendens álláspont. Ezt ne úgy értsd, hogy a ,,hordozó'' társadalmi erő egyedeinek a világgal való szembekerülésük pillanatában már a filozófiai tudat szintjén kell állniuk, vagy akár csak autentikus egyedeknek kell lenniük. Ha ez lenne a helyzet, akkor álláspontunk valóban a Legyen álláspontja lenne. A világgal való szembekerülésnek lehetnek, mindig is lesznek partikuláris motívumai. A harc során azonban a benne résztvevő partikuláris egyedek felnőhetnek individummá, elsajátíthatják a mi igazságunkat. Ennek lehetőségére — ezt már mondottam tegnap — empirikus bizonyítékaim vannak. Többet előre pedig nem is láthatunk. Annak, amit ti a marxizmus válságának neveztek, a csalódottságban rejlenek a gyökerei. A marxista elmélet mindig a proletáriátusban látta az elidegenedés felszámolására törő mozgalom hordozóját. Joggal. Bizonyára nem a társadalom haszonélvezői, hanem éppen elnyomottjai lehetnek azok, akiknek — először partikuláris motívumok kiváltotta — felháborodása elvezet az értelmetlenség megszüntetéséhez. Csakhogy eddig a marxizmus, amikor a gazdasági folyamatok szabályozását tartotta a proletármozgalom megvalósítandó céljának, általában nem differenciált e fogalom két tartalma között. Az esetek többségében nem vette észre, hogy ennek az első értelemben való realizációja nem transzcendálja a polgári társadalmat. Akik észrevették, Eduard Bernstein és mindenféle színárnyalatú revizionista követői: ezek viszont a dolgot csak az első értelemben tartották realizálhatónak...

PIETRO: Mert az antropológiájuk megegyezett a tieddel.

ANDRÁS: Nem, Erichével egyezett meg. Azzal a különbséggel, hogy az autentikus, a hiteles emberről, az individuumról szóló filozófiai eszmefuttatásokat, mint értelmetleneket, eltolták maguktól. Mások pedig, például Lukács a ,,Történelem és osztálytudat''-ban, azt hitték, hogy a gazdasági folyamatok szabályozása csak a második értelemben valósulhat meg. Mind a két felfogás relative igaznak bizonyult. A reformista munkásmozgalom — persze a világnak csak egy csekély szegmentumában, az ún. jóléti társadalomban — elérte célját. De úgy érte el, hogy távolról sem szüntette meg a világ irracionalitását. Az irracionalitás új formái — amely távolról sem mindenki számára irracionalitás — ismét felháborodást *válthatnak* ki. Nem váltanak ki szükségképpen: az emberi magatartásnak és ennélfogva a történelem menetének nincsenek törvényei. De kiválthatnak, mint ahogy már itt-ott ki is váltottak, s hogy kiváltsanak, abban nekünk is lehet szerepünk. Én nem bízom magam a teloszra. De nem is esem kétségbe. Éppen, mert nem a szükségszerűséget realizáljuk, az immanens célt vagyunk hivatottak betölteni, mindig van funkciónk a világban. Ehhez még egyet hozzá kell tennem: én — bármilyen taszító világot produkált is — a gazdasági folyamatok szabályozásának az első értelemben történő megvalósulását is előrelépésnek tekintem. Sőt, meg vagyok győződve arról, hogy az autentikus individuumok világa nem valósítható meg addig, amíg az emberiség tömegei állati sorban élnek.

PIETRO: Ismét későre jár. Át kell gondolnom mindazt, amit elmondtál. Most magam sem tudom, hogy állok a dologgal.

ERICH: Jó estét, uraim. Megtalálták már a megoldást?

PIETRO: Távozz, te vén cinikus!

ANDRÁS: Én nem vettem észre, hogy Erich cinikus lenne.

PIETRO: Látod barátom, pártfogóra akadtál. Már azt is közöltem Andrással, hogy jól megértenétek egymást.

ERICH: Hogyhogy? Míg te marxista lettél, ő — csakhogy ne kelljen veled közösséget vállalnia — beállt egzisztencialistának?

PIETRO: Az éppen nem állítja magáról. Különben csak tréfáltam. De hosszú beszélgetéseink közben itt-ott a te rezignációidat hallottam kicsendülni szavaiból. Éppúgy — vagy majdnem úgy — nem hisz az emberben, mint te.

ANDRÁS: Hit vagy nem hit az ,,emberben''... Nem erről van szó.

LOUIS: Biztos vagy te ebben? A te igazságod, meg az ő igazsága... Te András, ma hajnalban tulajdonképpen nem feleltél nekem arra a kérdésre, hogy milyen alapon vélasztod meg a magad igazságát! ,,Többféle igazság'' lehetséges. Valami ilyesmit magyaráztál, alapjában meg is győztél erről. De milyen alapon jut el az egyik ember az egyik, a másik a másik igazságához? Amíg meg nem zavartad az ortodoxiámat, nekem nagyon világos elképzeléseim voltak erről a dologról. Határozottan meg voltam győződve arról, hogy csak egyetlen igazság lehetséges, ha a mai világban az alapvető kérdéseket tekintve a nézetek pluralitása uralkodik is. Az egymással szembenálló felfogások közül az egyik — legalább alapvető vonásaiban — igaz, a többi hamis. S még azt is tudni véltem, hogy melyik az igaz. A haladó, a halálra ítélt világot előbb-utóbb szükségképpen leromboló osztály álláspontja. Sikerült meggyőznöd, András, arról, hogy ,,a dolog ennél sokkal bonyolultabb''. De most felelj, milyen alapon választhatok én, az egyén, a különböző igazságok közül. Mi dönti el, hogy melyik igazságot fogadom el?

ANDRÁS: Fogas kérdés. Csak azt ne hidd, hogy korábbi álláspontodról egy jottányival is egyszerűbb lett volna felelni rá.

LOUIS: Hogyhogy? Fel sem merülhetett, mint kérdés!

ANDRÁS: Ne tréfálj! Legfeljebb másképp hangzott. Az egyik vagy a másik igazság között választani, ez azt jelenti, hogy jövőt választani. Vajon ha az egyetlen igazság és a vele szemben álló hamis elképzelések között kell választani, akkor nem ugyanerről van szó?

LOUIS: Nem. Ha a jövő determinált, akkor csupán a megismerés helyes vagy téves voltának függvénye az egész.

ANDRÁS: Nem látod, hogy így rossz körben forogsz? Minek a függvénye a megismerés adekvát volta? A tehetségé talán? Találkoztam már nagyon buta marxistákkal és nagyon okos egzisztencialistákkal és fordítva. Azt fogod állítani, hogy osztályhelyzet, osztályérdek stb. játsszák a szerepet abban, hogy ki juthat el az igazsághoz, és ki nem. Ez a válasz a megismerésből mintegy visszafelé konstruálja meg az osztályhelyzetet. Az az értelmiségi, aki felismeri a marxizmus igazságát, a proletáriátushoz csatlakozott, az a munkás, aki hallani sem akar nemhogy a forradalmi elméletről, de még a legjámborabb szakszervezeti követelésekről sem, az a burzsoázia befolyása alatt áll. Nos, én nem vitatom, hogy így is van. De milyen alapon választotta az egyik ezt, a másik azt a világnézetet? Az egyik — érdekei ellenére — az igazságot, a másik — érdekei ellenére — a hamisat? Erre semmivel sem könnyebb válaszolni, mint arra a kérdésre, hogy milyen alapon választok különböző igazságok közül. Nem is hiszem, hogy léteznék bármilyen recept, amelynek segítségével erre az egyénre vonatkoztatott kérdésre általános érvényű választ adhatnánk. Tendenciájában természetesen arról van szó — s ez egyaránt válasz a kérdésre, bármilyen álláspontról tegyük is fel azt —, hogy egy, az adottat transzcendáló jövőt azok fogják — többségükben — választani, akiknek személyes helyzete a fennálló világban valamiképpen, valamilyen vonatkozásban legalábbis problematikus, az adottat pedig azok, akik személy szerint jól érzik magukat benne. Az egyes egyén vonatkozásában azonban nyilvánvalóan számos olyan pszichikus tényező játszik szerepet, melyet, ha egyáltalában, csak az adott személyiség egészének tekintetbevételével tudnánk magyarázni. De én ezt nem tartom elsőrendűen fontosnak.

PIETRO: Márpedig elsőrendűen fontos. Abban mindhárman megegyezünk, hogy a szocializmus csak úgy jöhet létre, ha megváltozik az ember viszonya a világhoz, ha nem fogadják el többé a polgári világot az egyedül lehetségesnek, ha nem kerülnek Erich befolyása alá.

ANDRÁS: Ez igaz. De ha nem a Legyen álláspontját képviseljük — ami ellen, joggal, oly hevesen tiltakoztál —, akkor nem tehetünk mást, mint hogy képviseljük a magunk álláspontját, s igyekszünk azt bevinni minden olyan spontán mozgalomba, ami

már a fennállón való felháborodást képviseli. Ilyen mozgalmakat *teremteni* azonban nem tudunk.
ERICH: Lám, Pietro, András valóban közelebb áll hozzám, mint hozzád. Te azt hiszed, hogy a maguk kis privát ügyei után lótó-futó emberekben, valahol a mélyben, ott rejtőzik az igazi ember. Úgy látom, András ezt éppúgy tagadja, min én. De egy fokkal még naivabb nálam. Azt hiszi, hogy a felháborodás, a felháborodás keltette mozgások átalakíthatják az embert. Én már ebben sem hiszek. Felháborodni ugyan van min, mindig is volt. Lehet, hogy ma több az ok rá, nem tudom. Egyet azonban tudok: csak kivételes egyének képesek arra, hogy e felháborodáson keresztül a lét igazi kérdéséig eljussanak. A többség — felháborodik, ha már tűrhetetlen a helyzete, ekkor még egy időre áldozatokra is képes, majd valamelyest javít a helyzetén — s ismét elmerül mindennapjainak kicsinyes gondjaiba.
ANDRÁS: Nem kell, hogy így legyen.
ERICH: Kell vagy nem kell, így van.
ANDRÁS: Így van, de *lehet* másképpen is.
ERICH: Ebben nem hiszek. Akármit is mond, András, végső soron hit kérdése az egész. Őszinte vagyok. Mindjárt meg fogom magyarázni, hogy *miért kell* így lennie. De azt is tudom: ez csak azok számára lesz evidencia, akik úgy gondolkodnak, mint én. Maga is el tudja magyarázni, miért *lehet* másképpen is. Ez a logika viszont csak azokat fogja meggyőzni, akik már amúgy is hittek abban, amit maga állít.
ANDRÁS: Abban, Erich, úgy látom, egyetértünk: nincsen ultima ratio. Végső soron meggyőződéseink mögött egy választás van, amely — ha tetszik — nem racionális. Egy pillanatig sem állítom, hogy irracionális. De nem racionális. Semmiből nem következik szükségképpen. Ha egy választás bármiből szükségképpen következik, már nem is választás. Azt pedig hiszem, hogy az ember képes választani. Képes arra, hogy felelősséget vállaljon önmagáért.
PIETRO: No végre. Mondtam én többet az emberről?
ANDRÁS: Ami ,,az embert'' illeti, egyetértünk. De ez távolról sem vonatkozik a ma élő egyedek többségére. Ma még csak a kisebbségre vonatkozik. Ember és világa együttes változásában — csak együtt és egyszerre változhatnak, ugyanaz változik — a felelősségvállalás képessége egyetemessé lehet.
ERICH: Miért és ki előtt vállalja a felelősséget? A Másikért, amikor az nem hajlandó önmagáért? Önmagáért? Kinek tartozik felelősséggel önmagáért? Amíg a Másikra támaszkodik, nem képes a felelősségvállalásra. Önmagával kell szembenéznie. S önmagával akkor képes szembenézni, ha többé nem hivatkozik a Másikra. S az önmagával való szembenézés, mit jelent ez? Szembenézés önmaga végességével, saját halálával. — Maga, András, meglepően őszinte volt hozzám. Kimondta azt, amit nem szoktak kimondani: nincsen ultima ratio. Hát valóban nincsen. Tudom, hogy rezignált kétségbeesésem — csalódottság. Tudom, hogy a *nem lehet* általam adott magyarázat végül is nem logikai lehetetlenséget takar. De ma már nem tudok másképpen gondolkozni. Én is tökéletesen őszinte vagyok. Legyen maga is hozzám továbbra is őszinte. Mondja meg, miféle választ tud adni a halál problémájára. — Az immanencia álláspontját képviseli. De a saját halála, nem maga a transzcendens semmi ez minden olyan egyén számára, aki egyáltalában képes tudomásul venni, aki képes szembenézni vele? S ha egyszer eljutott az ember eddig, nem törpül-e nevetséges semmivé a rettenetet keltő semmivel szemben a világ?
ANDRÁS: Természetesen egészen őszinte leszek. S nem a szokvány banalitásokkal felelek. Nem mondom azt, hogy majd a közösségi társadalomban, ahol minden egyes ember mint a közösség része válhatik individuummá, nem létezik a halál problémája. A halál mint probléma még azokban a közösségekben is létezett, ahol a bornírt individualitás nem szakadt le a közösség köldökzsinórjáról. Erre nincs — és nem is lehet — megoldás. A halál — fakticitás, olyan fakticitás, amelyet nem lehet megszüntetni. A természet örök magánvalósága. Magam: sztoikus vagyok vagy legalábbis az szeretnék lenni. Amíg élet van, nincs halál. De ha a magam halála nincs is a magam számára, a másoké... Ez mindig megmarad. — Hát hiszek egy olyan világ lehetőségében, amelyikben nincs értelmetlen, felháborító halál. A transzcendencia nem háborít fel. De felháborít, amikor a halál a világból jön.
ERICH: Nem konzekvens. Meg kell halni. Ezzel szemben eltörpül a hogyan és a mikor.
PIETRO: Miért élsz, Erich?
ERICH: Mit tudom én, tulajdonképpen szeretek élni. Állítottam, hogy ebben konzekvens vagyok? Csupán azt állítottam, hogy az emberek többségének nincs bátorsága ahhoz, hogy szembenézzen a halállal, ezért menekül kicsinyes hétköznapjaiba. Én nem állítottam, hogy magam személy szerint jobb lennék ,,náluk''. Aki a transzcendenciát Semminek hiszi, valóban csak akkor él következetesen, ha a felismerés pillanatában öngyilkos lesz.
ANDRÁS: Nézze, Erich, nincs ultima ratio, ebben megegyeztünk. Ezért nem fogjuk meggyőzni egymást. Egészen őszinte leszek: magát nem is akarom meggyőzni semmiről, mert következetes. Minthogy — mindegy, miért — de a kérdéseket végiggondolva transzcendálhatatlannak tekinti a polgári világot, magánál a szavak semmit sem jelentenek. De a maga szavai sem fognak engem meggyőzni. A halállal, a halál tényével nem tudok, nincs mit kezdeni. Van. Én, talán éppen ezt tekintetbe véve, viszont azt hiszem, hogy szembenézve azzal, ami visszavonhatatlanul fakticitás, lehetünk képesek igazán arra, hogy értelmessé tegyük azt, ami *ma* fakticitás, de nem szükségképpen az, mert nem a léttel, hanem csak a történelmi létezéssel van adva. Hogy ez következetes álláspont-e? Nem tudom. De aki él, sohasem egészen következetes.

A Világosság májusi számából:

Magyarország, 1953—1956

Lukács György 1956-ban ● *Ambrus János*

Jelenidő

A szocializmus alapértékei és történelmi formái ● *Ágh Attila*

Kell-e párttörvény? ● *Halmai Gábor*

A termelés társadalmi szereplői ● *Szabó Márton*

Közép-Európa

Egy Jászi-mű román fogadtatása ● *Kolozsvári B. Sándor*

Fejtő Ferenc: A szétrobbantott Monarchia

Az Osztrák—Magyar Monarchia sorsa a magyar történetírásban ● *Glatz Ferenc*

Művészetbölcselet

Heidegger: A műalkotás eredete ● *Radnóti Sándor*

Iskola és társadalom

A cselekvő szem ● *Csőregh Éva*

M á s o l a t !

Köpeczi Béla akadémikus
a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára
B u d a p e s t

Tisztelt Köpeczi Elvtárs!

Alulírottak a következőket kívánjuk közölni. 1973. február 7-én informáltak bennünket arról, hogy írásainkkal kapcsolatban vizsgálatot indítottak ellenünk, melynek egyes fázisairól és végső döntéséről folyamatosan tájékoztatnak, illetve melynek során meghallgatnak bennünket. 1973. március 21-én arról informáltak, hogy f. hó 28-án – a vizsgálat keretében – egy vitát rendeznek írásainkról. Kijelentjük, hogy a vitán nem veszünk részt. Ugyancsak nem veszünk részt a vizsgálat további folyamatában, sem a vizsgáló bizottság előtti megjelenésünkkel, sem a döntés (illetve egyes fázisai) szóbeli vagy írásbeli kommentálásával.

Mielőtt indokainkat ismertetjük, két tényt kívánunk leszögezni. Az országos ideológiai konferencián elítélőleg szóvátett (illetve más, ezekhez gondolatilag csatlakozó) írásainkat továbbra is vállaljuk, azokat nem kívánjuk visszavonni. Másodszor: az összefüggés létét, amelyet a jelzett írásokban – szövegben vagy lábjegyzetben – egyébként is feltüntettünk, nem kívánjuk vitatni, ez sok év óta tartó, szoros szellemi együttműködésünk esetében magától értetődő.

Elhatározásunk okai a következők: 1) a vizsgálatot már megindulása előtt prejudikálta az a tény, hogy közvetlenül azt megelőzőleg, egy országos ideológiai konferencia referátumában, amelyet a PB tagja, a KB titkára tartott, nézeteinkről és munkásságunkról súlyosan negatív, elítélő megállapítások hangzottak el. Ez az álláspont különben már a vizsgálat megindulását követőleg, közölve lett, illetve különböző formákban meg lett ismételve a kulturális élet különböző intézményeiben. Józan ítélettel senki sem tételezheti fel, hogy a vizsgálóbizottság (vagy vitatestület) az ideológiai konferencia állásfoglalásával ellentétes eredményre juthat. Olyan eljárásban viszont nem kívánunk részt venni, amelynek kezdő lépése a prejudikált döntés.

2) Az MTA Főtitkárságán elhangzott információ szerint a vizsgálóbizottság (vagy vitatestület) feladata annak eldöntése lenne: az írásainkban kifejtett álláspont antimarxista jellegű-e avagy sem. Mivel valamennyien egész munkásságunkat, képességeinkhez mérten, a marxizmus kérdései kidolgozásának szántuk, egy ilyen célzatú vizsgálatban (vagy vitában) való puszta részvétel már hallgatólagos elismerése lenne a fenti alternatíva felvethetőségének, s így legfontosabb, egész tevékenységünket irányító törekvésünk megtagadását és visszavonását jelentené.

3) Elvi meggyőződésünk, hogy álláspontok marxista vagy nem marxista jellege institucionálisan nem dönthető el. Nézetek, így saját nézeteink megítélésének egyetlen formáját tekintjük normálisnak: ha azok megjelennek, és felettük megindulhat a magyar és a nemzetközi marxista szellemi élet szabad és nyilvános vitája. Minthogy viszont a vizsgálat kiindulópontját az a döntés alkotta, hogy semmiféle álláspontunkat nem publikálhatjuk, az ebben való részvétel elvi meggyőződésünkkel állna ellentétben.

B u d a p e s t, 1973. március 21.

Üdvözlettel:

Heller Ágnes sk. Márkus Mária sk.
Márkus György sk. Vajda Mihály sk.

M á s o l a t !

Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottsága
T ó t h Dezső elvtárs

Magyar Tudományos Akadémia
K ö p e c z i Béla elvtárs

Tóth Dezső elvtárs szóban, majd ezt követően Köpeczi Béla elvtárs írásban meghívott egy vitára, amelyet 1973. március 28-án a MTA, a MSZMP KB Politikai Főiskolája és Társadalomtudományi Intézete rendez a Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalás tervezetéről, illetve annak tárgyát képező írásokról. Mint ahogyan ezt Tóth Dezső elvtársnak már szóban jeleztem, a „vitában" nem kívánok résztvenni és a következőkben röviden ezt a döntésemet kívánom írásban is megindokolni:

Először is kétségbe kell vonnom azt, hogy a fentebb említett kérdésekről az adott szituációban a szó igazi értelmében vitát lehetne folytatni. Vitához ugyanis olyan légkör szükséges, amikor az abban résztvevők szabadon fejthetik ki nézeteiket és nem kell hátrányos következményektől tartaniuk. Ez a feltétel jelenleg nem adott, mert a „vitát" megelőzi két olyan dokumentum, amely semmiképpen nem tekinthető vitaindítónak, sokkal inkább a vita lezárójának. (Aczél György elvtárs előadása az MSZMP KB országos, agitációs, propaganda és művelődési tanácskozásán és a MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége által elfogadott állásfoglalás.) A bírált írások rövid és leegyszerűsített ismertetése után mindkét dokumentumban egyértelmű elítélés, illetve minden túlzás nélkül mondhatjuk, hogy megbélyegzés következik, olyan megállapítások olvashatók, mint a következők: „antimarxista ideológiai platform", „álforradalmi kispolgári revizionizmus", „harmadik utas álbaloldali revizionizmus", „trockista eredetű bürokrácia elmélet" stb. Ilyen előzmények után szó sem lehet szabad, alkotó vitáról, csak arról, hogy a résztvevők nyilvánosan hitet tegyenek az előbbiekben említett dokumentumok mellett és a kritika tárgyát képező írások, illetve nézetek ellen.

A vitát lehetetlenné teszi még egy másik körülmény is. Az említett két dokumentum – az előadás és az állásfoglalás – a vizsgálat tárgyát képező társadalomtudományi, illetve filozófiai írások mögött olyan politikai célkitűzéseket és törekvéseket vél fölfedezni, amelyeket azok nem tartalmaznak. Így az idevonatkozó megállapítások úgy tűnnek, mint egy mesterségesen kialakított koncepciónak a szüleményei.

Az említett dokumentumok e koncepció alapján – általam ismeretlen célból – a vizsgálat alá vont személyek közötti szellemi együttműködést – amit vállaltam és vállalok ma is – politikai csoportosulásnak tüntetik föl. E képtelen vád ellen a leghatározottabban tiltakoznom kell.

S végül az „Állásfoglalás..." saját személyemről tett megjegyzésére kívánok reagálni.

Már az eddigi vitákban is gyakran előfordult, hogy nézeteim ellen nem elméleti érveket sorakoztattak föl, hanem velük szemben 1956 előtti tevékenységemmel érveltek. Ehhez az utóbbi időben – s így többek között az „Állásfoglalás..."-ban is – új mozzanatként jelennek meg 1957 évi nézeteimmel kapcsolatos különböző vádak. Életutamat, ahogy ezt írásaimban többször is leszögeztem, nem tekintem töretlennek. S 1956 októbere után hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a korábbi években kialakult gondolkodásmódomat – amelyet eltorzított az apologetikus szemlélet, illetve a kísérlet arra, hogy az adott hatalmi szituációt és ezzel saját tevékenységemet igazoljam – igazi elemzés tárgyává tudjam tenni. Ennek a kritikának az elvégzése, önmagammal való szembenézés – ami nem igazolása, hanem sok, lényeges vonatkozásban felelősségteljes bírálata 1956 előtti tevékenységemnek – tette lehetővé a 60-as évek elejétől mindmostanáig kifejtett társadalomtudományi munkásságomat.

B u d a p e s t, 1973. március 27-én.

Hegedüs András sk.

MAGYAR SZOCIALISTA MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

Szigorúan bizalmas!
Ikt. sz.: H/731

A Politikai Bizottság 1973. május 8-i határozata néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről

A Titkárság 1973. február 5-i határozata alapján a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya vizsgálatot folytatott le Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Vajda Mihály, valamint Bence György, Kis János és Márkus György újabb írásaiban jelentkező ideológiai-politikai koncepcióval kapcsolatban.

A vizsgálat a következőket állapította meg:

I. ELŐZMÉNYEK

1. A Titkárság és a Politikai Bizottság 1968. novemberében foglalkozott a felsoroltak némelyikének akkori tevékenységével és magatartásával is összefüggő problémákkal – az MTA Szociológiai, illetve Filozófiai Intézetében kialakult helyzet értékelése kapcsán.

   A Titkárság 1968. novemberi állásfoglalása megállapította, hogy „mindkét intézetben a párt politikájától eltérő, eszmeileg hibás, politikailag káros jobboldali nézetek jelentkeztek". Ezeket a nézeteket a két intézetben elsősorban Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, és Vajda Mihály képviselték. A Politikai Bizottság által elfogadott jelentés megállapította azt is, hogy – bár a felsoroltak nézeteiben és megnyilvánulásaiban komoly ideológiai-politikai hibák és veszélyek is rejlenek – „nincs szó ellenzéki politikai csoportosulásról".

   A Politikai Bizottság és a Titkárság ennek megfelelő határozatot hozott. A Titkárság jóváhagyólag tudomásul vette, hogy Márkus Györgyöt és Márkus Máriát, akik külföldön, a jugoszláviai Korcsulán a burzsoá sajtónak adott nyilatkozatban ítélték el az öt szocialista ország Csehszlovákiának nyújtott testvéri segítségét, s akik ezzel súlyosan megsértették a pártfegyelmet, kizárták a pártból.

   Vajda Mihályt, aki pártszerűtlen keretek között fejezte ki a korcsulai nyilatkozat aláíróival való egyetértését és szolidaritását, fegyelmi vizsgálat során az V. kerületi VB kizárta a pártból, fellebbezése nyomán azonban ezt a büntetését a Budapesti PB „szigorú megrovás, utolsó figyelmeztetéssel" pártbüntetéssé változtatta.

   Ugyanakkor Hegedűs András és Kis János, akik pártfórumon fejezték ki egyet nem értésüket az öt szocialista ország 1968. augusztusi csehszlovákiai akciójával, pártbüntetésben nem részesültek. (A többiek – Heller és Bence – 1968-ban sem voltak párttagok – Hellert 1958-ban kizárták, Bencét 1967-ben nem vették fel.)

   A Titkárság egyidejűleg kezdeményezte Hegedűs András leváltását a Szociológiai Kutatócsoport igazgatói funkciójából. Erre 1969. január 1-én került sor, s Hegedűst az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjához helyezték tudományos főmunkatársi beosztásba. Számára a Politikai Bizottság által jóváhagyott jelentés alapján biztosított volt a publikáció lehetősége, „ha írásai nem kapcsolatosak negatív politikai nézeteivel".

   A korcsulai nyilatkozat aláírói – Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária – „szigorú megrovás" állami fegyelmi büntetésben és a külföldi utazástól két évre szóló eltiltásban részesültek; a többiek állami fegyelmi büntetést nem kaptak.

   A Politikai Bizottság által jóváhagyott jelentés abból indul ki, hogy „a pártszerű keretek között hangoztatott fenntartásokkal, nézetekkel szemben a jelenlegi helyzetben a nézetek jellege, tartalmuk miatt nem célszerű adminisztratív úton fellépni; nézeteiket elítélve, velük szemben a politikai viták eszközeit kell alkalmazni". A titkársági állásfoglalás is elsősorban azt tartotta szükségesnek, hogy „a téves álláspontok elmélyült marxista bírálatban részesüljenek".

   Ennek megfelelően a felsoroltak valamennyien kutatói státuszban maradtak, és folytathatták kutatásaikat.

2. Az 1968-as határozatokat nem sikerült maradéktalanul végrehajtani. A Filozófiai és a Szociológiai Intézet élére ugyan új vezetők kerültek, újjászerveződtek a pártszervezetek, s az érintettek is fokozatosan elszigetelődtek. A tisztázó viták azonban, részben az érintetteknek a viták elől való kitérése, részben pedig a marxista társadalomtudósok kellő aktivitásának hiánya miatt nem került sor.

   Történtek ugyan kísérletek Hegedűs, Vajda, Márkus és a többiek nézeteinek vitatására. Így pl. a Társadalmi Szemlében vita zajlott le Hegedűs nézeteiről, majd az ún. „társadalom-ontológiai" felfogásról; a Politikai Főiskolán – a szerző részvételével – Vajda fasizmus-tanulmányáról. Ezek a viták azonban nem mindig voltak eléggé hatékonyak. Egyfelől nem mindig a leghatásosabb ellenérvekkel folyt a vita, másfelől – filozófiai életünk anomáliáinak egyik megnyilvánulásaként – a potenciális vitapartnerek közül sokan nem léptek fel Hegedűs, Vajda és a többiek vitatandó nézeteivel szemben.

A bírált nézetek képviselőinek magatartása is sajátos taktikát tükrözött. Egyrészt általában részt sem vettek a vitákban, mondván, hogy ezeken semmi érdemleges nem hangzik el, ami indokolná, hogy reflektáljanak, másrészt az utóbbi évek valamennyi szakmai-elméleti vitáját olyan kampányjellegű politikai akciónak igyekeztek feltüntetni, amelynek kizárólagos célja az ő politikai diszkreditálásuk.

3. Az 1968-as határozatokat követően Hegedűs, Heller és a többiek – korábban esetenként az agresszivitásig fokozódó – aktivitása nagymértékben csökkent. Igyekeztek olyan látszatot kelteni, hogy ők kizárólag az elmélyült tudományos munkának szentelik magukat. A közéleti aktivitástól – nemcsak a viták elől kitérve – minden szinten tartózkodtak: nem vettek részt az intézeti életben, s a tudományos közélet többi fórumától is távol tartották magukat.

   Nézeteik összefoglaló elméleti kidolgozását Márkus György és két tanítványa – Kis János és Bence György – vállalták magukra. Céljuk érdekében mindhárman feladták addig szinte kizárólagos ismeretelméleti érdeklődésüket, s a marxi gazdasági elmélet és történelemfilozófia kérdései felé fordultak. Munkájuk eredménye egy 630 oldalas „Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?" című kézirat lett.

   Hogy ebben a munkában – annak befejeztéig, a múlt év tavaszáig – a többiek milyen aktívan vettek részt, s azt közöttük milyen belső viták kísérték, nem ismeretes. Tény viszont, hogy a vizsgálat tárgyát képező írások közül a Bence–Kis–Márkus könyv alapkoncepciója a legátgondoltabb, és a legkifejtettebb formában tartalmazza az összes többi írásban is kifejezésre jutó koncepciót. Az ebből kirajzolódó platform alapvető fordulatot jelent a vizsgálat alá vont személyek egész korábbi tevékenységéhez, a marxizmushoz, a forradalmi munkásmozgalomhoz és Lukács Györgyhöz való viszonyukat illetően egyaránt. Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy ez a könyv a marxizmussal és a szocializmus problémáival foglalkozó hasonló, ismert nyugati revizionista-újbaloldali írásokkal rokon, ugyanakkor komolyabban kidolgozott és messzebbmenő azoknál.

   Mindez azonban 1972. késő őszéig nem volt ismert. 1968. után megjelent és a múlt év őszéig publikált írásaik is igen vitathatók, nem egyszer antimarxista nézeteket is tartalmaztak, de azokból szerzőik mai álláspontját nem lehet kiolvasni; korábban nézeteik a mai, összefüggő rendszerré nem álltak össze. „Hiányzott" korábbi műveikből mai koncepciójuk alapvető kiindulópontja: a szocializmus marxi koncepciójának teljes elutasítása, utópiaként való jellemzése. Emiatt a vizsgálat tárgyát képező írásaikban helyenként „önkritika" címén bírálják saját korábbi, még marxista kiindulópontjaikat is.

4. 1968. utáni tevékenységük egy másik fő törekvése a nemzetközi életben, mindenekelőtt a nyugat-európai és amerikai újbaloldali orgánumokkal és kiadókkal való kapcsolatfelvétel és segítségükkel történő fellépés volt.

   Ilyen kapcsolatfelvételre került sor 1971-ben Hegedűs András részéről, amikor Franciaországban a várnai szociológiai világkongresszus előkészítésének ürügyén résztvett a „L'homme et la societé" c. vezető újbaloldali folyóiratnak a különböző európai újbaloldali csoportok képviselőinek – egyebek között R. Rossanda és Ernst Fischer – részvételével tartott találkozóján. Mikor Hegedűst emiatt a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya felelősségre vonta, Hegedűs az Osztályhoz írott levélben bejelentette, hogy továbbra is szükségesnek tartja ilyen kapcsolatok kiépítését. Emiatt az Agit. Prop. Bizottság Hegedűs Andrást figyelmeztette.

5. Ilyen előzmények után 1972. őszén hívta fel a figyelmet a Gondolat Kiadó a Bence–Kis–Márkus-féle kéziratra. A szerzők ezzel egyidőben több szerkesztőségnél leadták a könyv egyes fejezeteit önálló cikként való publikálás céljából is. Kiderült az is, hogy Hegedűs András és Márkus Mária, valamint Heller Ágnes és Vajda Mihály e könyv alapkoncepciójával megegyező kéziratokat juttatott el különböző kiadókhoz és szerkesztőségekhez. Ezek a következő írások voltak:

   - Vajda Mihály: Szembesítés (kb. 70 gépelt oldalas cikk. Eredetileg a TELOS című amerikai újbaloldali folyóiratban jelent meg 1971-ben, „marxizmus, egzisztencializmus, fenomenológia" címmel. Itthon a Magyar Filozófiai Szemlében próbálta publikálni. Magyarul nem jelent meg);
   - Vajda Mihály: A közvetítés mítosza és valósága (kb. 50 oldalas tanulmány, a Magyar Filozófiai Szemlehez volt leadva. Nem jelent meg);
   - Heller Ágnes: Lehetséges-e radikális filozófia? (kb. 20 oldalas cikk az Új Írás számára. Nem jelent meg);
   - Heller Ágnes: A szükségletek jelentése és jelentősége Marx gondolatrendszerében (kb. 160 oldalas könyv, az Akadémiai Kiadóhoz volt leadva. Nem jelent meg);
   - Hegedűs András–Márkus Mária: A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái (Varsóban – mint utólag kiderült, egy amerikai alapítvány által rendezett ülésen – elhangzott kb. 20 gépelt oldalas szöveg. Itthon a Gazdaság és Közgazdasági Szemle c. folyóiratoknál próbálták elhelyezni. Nem jelent meg);
   - Heller Ágnes: Elmélet és gyakorlat az emberi szükségletek szempontjából (eredetileg 1971-ben az USA-ban megtartott előadás kb. 1 íves szövege, amely megjelent az Új Írás 1972. áprilisi számában magyarul is).

   Ezekből az írásokból világossá vált, hogy azokban egy átgondolt és összefüggő antimarxista újbaloldali, revizionista ideológiai-politikai koncepció fogalmazódik meg.

   Szükségesnek látszott, hogy már az 1973. januári Országos Propaganda és Művelődésügyi Tanácskozáson elhangzó referátum is megfelelően minősítse ezt az ideológiai-politikai koncepciót.

II. A VIZSGÁLAT TÁRGYÁT KÉPEZŐ ÍRÁSOKBÓL KIRAJZOLÓDÓ ALAPKONCEPCIÓ

1. Nézetük szerint a munkásosztály és a munkásmozgalom nem forradalmi erők. Ez a kérdés az ún. „radikális szükségletek" problémájával függ össze. A „radikális szükségletek" azok a szükségletek, amelyek a fennálló társadalmi rendszeren belül nem elégíthetők ki, kielégítésük feltételezi a rendszer meghaladását, a társadalmi viszonyok alapvető átalakítását. Marx olyan – a saját korában valóban „radikális" – szükségleteket jelölt meg a munkásosztály szükségleteiként, amelyek kivétel nélkül az egyéni fogyasztás keretein belül kielégíthetők (ún. létszükségletek). A modern kapitalizmus fejlődése viszont bebizonyította, hogy az egyéni fogyasztás – még a munkásoké is – korlátlanul növelhető tőkés keretek között is.

   Ennek következtében a Marx korában radikális szükségletek mára már teljesen elvesztették radikalitásukat, újabb „radikális" szükségletek viszont még nem jelentek meg a munkásosztály soraiban. A munkásmozgalom hagyományos érdekvédelmi és politikai szervezetei (az osztályharcos szakszervezetek és a nyugati testvérpártok) azonban ma is csak e szükségletek kielégítéséért küzdenek, s ezért – mivel olyan célokért harcolnak, amelyek előbb-utóbb a tőkés rendszeren belül is kielégíthetők, s így nem mutatnak túl a rendszeren – „a proletariátus ellenintézményeiből a tőkés rendszer gazdasági és politikai stabilitását biztosító intézményekké váltak". (Bence–Kis–Márkus)

   Másfelől a munkásosztály csak akkor léphetne fel mint igazán forradalmi erő a tőkés rendszerrel szemben, ha teljesen egységes, érdekeit tekintve homogén osztály volna. Ez azonban nem áll fenn. A munkásosztály különböző érdekcsoportokra oszlik, s jelentős csoportjaiban él a polgári társadalomba való integrálódás igénye. Ebből következően az a munkásosztály, amelyre Marx (és Lukács) alapozták elgondolásaikat – a valóságban nem létezik, nem történelmi realitás, hanem pusztán fikció, a munkásosztály forradalmi öntudata pedig – mítosz: „ezért minden olyan erő, amelyik ennek nevében lép fel, hamis tudattal cselekszik". (Vajda)

   Egyébként is: minden olyan mozgalom, amely osztályérdekek alapján, azok nevében lép fel, eleve korlátozott és hamis tudattal cselekszik. Marxnál az osztályérdek korántsem játszik olyan fontos szerepet (sőt, egyáltalán nem tölt be lényeges funkciót), mint Engelsnél és a II. Internacionálé teoretikusainál és követőiknél, akik a munkásosztály érdekeire alapozták a maguk Marx-interpretációját és szocializmus-programját. Marx szocializmuson mindig az ember nembeli lényegének, az egész emberi nem képességeinek kiteljesedését értette, nem pedig egy osztály érdekeinek megvalósítását.

   Mindezek után – bár elismerik, hogy „a jelen pillanatban nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy melyek azok az erők, amelyek a jelen folyamatait az általunk szocializmusnak nevezett folyamatba viszik át" (Vajda) – közlik, hogy korunkban is vannak „radikális szükségletek". E „radikális szükségletek" egy új, kollektív életformát feltételező, az életforma forradalmi átalakítását célzó új törekvésekben, a nyugat-európai és amerikai újbaloldal körüli, illetve annak felbomlása nyomán jelentkező ifjúsági és értelmiségi csoportok mozgalmaiban, az „ellenkultúra"-mozgalmakban, a kommuna-mozgalomban, az új, nem érdekvédelmi célokért küzdő „női felszabadítási mozgalomban" törnek felszínre, de itt-ott még a munkásosztályon belül is jelentkeznek azokban a vadsztrájkokban, amelyek a munkásosztály hagyományos érdekvédelmi és politikai szervezeteit megkerülve, vagy azok ellenében robbannak ki, immár nem a tőkés üzemszervezet tekintélyen alapuló belső hatalmi struktúrája ellen, hanem a termelési folyamatok feletti ellenőrzés, az irányítás jogáért. Ilyen „radikális szükségleteket" hordozó mozgások és törekvések – Hegedűs András és Márkus Mária szerint – a szocialista országokban, így nálunk is vannak.
   A valóban radikális szükségletekért küzdő mozgalmak ma még szétszórtak és törekvéseik is tapogatózóak, s nemegyszer a tőkés társadalmon belül izolált szigeteken próbálják realizálni céljaikat. Ezért igazi céljaikat jelenlegi állapotukban nem is érhetik el. A szerzők feladatuknak épp azt tartják, hogy hozzájáruljanak e törekvések elméleti elemzéséhez és ezeknek a tapasztalatoknak, valamint a marxi történetfilozófiai intencióknak az alapján programot adjanak egy – közelebbről meg nem határozott – „szocialista mozgalom" számára, amely hivatott lenne e „radikális szükségletek" realizálására, s egy – a marxi koncepciótól gyökeresen eltérő – „eljövendő szocialista társadalom" megvalósítására.

2. A munkásmozgalom valamennyi hagyományos, a marxista hagyományokhoz kapcsolódó irányzata csődbejutott (a hagyományos revizionizmus és az 1968-ban kulmináló újbaloldali irányzatok csakúgy, mint a kommunista világmozgalom). Ennek alapvető oka, hogy mindezek az irányzatok kritikátlanul viszonyultak a marxizmus legmélyebben fekvő alapjaihoz, a marxi gazdaságelmélethez, s ami ezzel a legszorosabban összefügg: a marxi szocializmus koncepcióhoz.

   A nemzetközi munkásmozgalom valamennyi eddigi irányzata abból indult ki, hogy a szocializmus marxi koncepciója megvalósítható. Ez azonban szerintük – illúzió. A munkásmozgalom egész eddigi történetének alapvető stratégiai céljai és törekvései – nem értelmesek, mert „a szocialista gazdaság koncepciója Marxnál – bár ő maga sem tudta ezt – valójában tapasztalati tartalommal nem kitölthető filozófiai idea volt". (Bence–Kis–Márkus)

   Marx alapvető tévedése a szocializmussal szorosan összefüggő gazdaságtani elgondolásaiban az volt, hogy „abszolút, kategoriális törésvonalat húzott a szocializmus és kapitalizmus közé". (Bence–Kis–Márkus)

   Marx gazdaságtani elméletét „metafizikai alapokra" építi, és ezért megoldásai nem működnek, nem működhetnek. Kifejtik, hogy teljesen irreális a jövő társadalmában a szükségletek szerinti elosztás kommunista perspektívája, mert a szükségleteket és a termelést nem lehet egymással közvetlen kapcsolatba hozni, de ugyanilyen irreális a munkaidővel

való gazdálkodás és a teljesítmények munkaidő alapon való mérése is. Egyedül a piaci intézmények fennmaradása jelenthet garanciákat egy dinamikusan működő gazdaság számára. Marx ama meggyőződésével ellentétben, miszerint a jövő társadalma nem épülhet a piaci intézmények bázisára, szerintük a marxi történelemfilozófia értékeinek ellentmondana és a szocializmus marxi eszményére (ők kizárólag ezeket tartják az igazi értékeknek a marxi elméleti örökségből) nézve végzetes lenne a piaci intézmények felszámolása, mert a piac kiküszöbölése csak a gazdasági despotizmus valamilyen változatához, s ezzel együtt a politikai despotizmushoz vezethet.

Marxnál azonban „nemcsak a konkrét megoldás működőképességével van baj; Marx már a szocializmus és a kapitalizmus közötti történelemfilozófiai ellentétet is rossz – utópisztikus – terminusokban fogalmazta meg. Semmifajta szocialista gazdaság nem számolhatja fel az eldologiasodást, nem építhet magába intézményes garanciákat, amelyek a lehetőségét is kizárnák az elidegenedés újratermelődésének". (Bence–Kis–Márkus)

Mindebből az következik, hogy végső soron a tőkés rendszer nem dönthető meg, nem számolható fel, illetve ettől alapvetően különböző, minőségileg újtípusú társadalom nem hozható létre, s egy ilyen célért nem érdemes harcolni. Le kell mondanunk „arról, hogy a szocializmust a maga gazdasági szerkezetében tökéletesen új világnak tekintsük". (Bence–Kis–Márkus)

Ugyanakkor a szerzők – úgymond – maguk is egy „szocialista programot" igyekeznek kidolgozni, olyan programot, amely levonja ugyan a marxi szocializmus-koncepció „ellentmondásainak" konzekvenciáit, de megfelel Marx történetfilozófiai intencióinak. Az általuk meglehetősen ködösen körvonalazott „szabályozott szocialista piac-gazdaságban" végérvényesen fennmaradnak a piaci viszonyok, a piaci mechanizmusok szükségszerűen áruvá teszik a munkaerőt is, s bár a stratégiai fontosságú gazdasági döntéseket központilag hozzák meg, a vállalatok önállóan, a profit maximalizálására törekedve tevékenykednek. Ebben a – nem átmenetinek tekintett – „szocialista" gazdaságban ugyanakkor fennmarad (és nem hal el) az állam, amely a maga apparátusával szabályozó szerepet játszik a gazdaságban.

Ez a gazdasági szerkezet nem nagyon tűnik újszerűnek, s természetesen szocializmusnak sem. Elemei nagyjából megfelelnek azoknak, amelyek a modern állammonopolista kapitalizmusban is megtalálhatók, úgy, hogy a szerzők maguk is kénytelenek feltenni a kérdést: miben különbözik a célul kitűzött, nem átmeneti formának tekintett gazdaság a „neokapitalizmustól?"

Erre a kérdésre meglehetősen homályos válaszokat adnak. Az első, általánosabb vonatkozású válasz úgy hangzik: a szocializmus „nem az ökonomia primátusára épül" (Vajda), és „nem a gazdasági struktúrában, hanem a gazdasági szférának a társadalmi életben elfoglalt helyében van a különbség". (Bence–Kis–Márkus)

A másik válasz szerint „az alapvető különbség abban van, hogy kik – és ezzel összefüggésben – milyen céloktól és értékektől vezéreltetve gyakorolnak ellenőrzést a gazdasági folyamatok felett". (Bence–Kis–Márkus)

Ennek megfelelően a szocializmus lényege az állam feletti társadalmi kontroll, vagyis olyan mechanizmusok megteremtése, amelyek lehetőséget adnak a mindig a maga külön érdekeinek érvényesítésére törő szakigazgatás feletti társadalmi uralom megvalósítására. „Természetesen megint nyíltan ki kell mondani, hogy a kérdésnek ez a felállítása a marxista hagyományban igen fontos szerepet játszó előfeltevések elutasításán alapul. Nem véletlen, hogy az állami tevékenység feletti össztársadalmi ellenőrzés és uralom kialakításáról beszélünk, szemben azzal a felfogással, amely abból indul ki, hogy a szocialista társadalomban »elhal« az állam, felszámoltatik minden »elkülönült« közhatalom, megszűnik a politikai szféra önállósága". (Bence–Kis–Márkus)

A szerzők szocializmusában nemcsak a piac és az állam örök, hanem Marx elgondolásaival ellentétben kiküszöbölhetetlen a társadalmat megosztó munkamegosztás (fizikai és szellemi munka elválasztása stb.), s ennek megfelelően fennmaradnak a társadalmi ellentétek is. Épp ezért az állam feletti társadalmi uralom garanciáit egy, végső soron klasszikus polgári demokrácia illúzióinak megfelelő pluralisztikus politikai berendezkedésben, lényegében valamiféle többpártrendszer funkcióit is ellátó „közösségekben" és azok szervezeteinek politikai mechanizmusában látják.

Persze, ezek a szervezetek és közösségek csak akkor garantálhatják azt, hogy az állam feletti kontroll szerveivé válnak, ha e szervezeteken belül sikerül az eddig ismert organizációs formáktól eltérő alapokra helyezni a tagság és a vezetés kapcsolatát. Elvileg újtípusú szervezetekre van tehát szükség, olyan szervezetekre, „amelyekhez az egyének nem egy általános programban körülhatárolt célok és érdekek részleges megyegyezése alapján tartoznak". Társadalmi méretekben „egy olyan struktúra kialakítása a feladat, amely ésszerűen egyesíti a központosított tervgazdálkodás marxista és az autonom termelők egyesülésének szindikalista eszméit". (Bence–Kis–Márkus) E problémakört boncolva elvetik az önigazgatás eddigi, gyakorlatból ismert formáit is.

3. Mindebből logikusan következik, hogy a mai szocialista országokban uralkodó viszonyokat nem tartják szocialistáknak, hisz azok az alapvető társadalmi célok, amelyeket ezek az országok, illetve azok vezető pártjai meg akarnak valósítani – megvalósíthatatlanok, amit pedig ők szocializmusnak neveznek, az ezekben az országokban valóban nem létezik. Voltaképpen semmiféle lényeges különbséget nem látnak a mai kapitalista és szocialista országok között (hacsak a fejlettségbeli különbséget a vezető tőkésországok javára nem tartják annak): „kapitalisztikusnak tekintünk minden olyan gazdaságot, amelynek működését és fejlődését a profit motívum által irányított, gazdaságilag önálló vállalkozásoknak a piacon végbemenő kölcsönhatása határozza meg; függetlenül attól, hogy mi ezeknek a vállalkozásoknak a tulajdonjogi státusa és hogyan osztják el a profitot". (Bence–Kis–Márkus)

Az alapvető termelőeszközök államosításával kapcsolatban az a véleményük, azok a legjobb esetben is csak a „fogyasztói kapitalizmust" teremthetik meg. Az államosítás aktusa ugyanis, ha „meg is szünteti a termelési eszközök magántulajdonát, az üzemen belül a tőkés helyére lépő állami hivatalnoknak a munkás éppúgy van alárendelve, mint a tőkésnek volt". „A konkrét egyén kizsákmányolt bérmunkásként áll szembe továbbra is az állammal". (Vajda)

A reálisan létező szocializmussal kapcsolatban kérdéses az is, hogy struktúrájuknál fogva képes-e egyáltalán a termelés dinamizmusát és hatékonyságát ugyanúgy biztosítva, mint a kapitalizmus, biztosítani az individuum legalább olyan mértékű szabadságát, mint a kapitalizmus. Ehhez hozzáteszik azt is, hogy „a marxizmusnak a kapitalizmus fölött a hatékonyság szempontjából gyakorolt kritikája az utóbbi évtizedek tapasztalatai alapján fő vonásokban elvesztette relevanciáját". (Hegedűs–Márkus M.)

Ugyanilyen elutasító a véleményük a proletárdiktatúráról is. Egy mozgalom, amelynek céljai realizációját „nem pusztán egy jelentéktelen kisebbségre, hanem jelentős tömegekre rá kell kényszerítenie, magával e kényszerítéssel gyakorlatilag feladta saját értékeit"; „Az erőszak azokkal szemben, akiknek a nevében állítólag gyakorolják – fából vaskarika" (Vajda).

Mindebből világosan adódik a következtetés is, hogy századunk szocialista forradalmai (köztük a Nagy Októberi Szocialista Forradalom) végső soron nem eredményeztek forrdalmi átalakulást, legfeljebb a politikai hatalomban ment végbe változás. Nemcsak nagyobb gazdasági hatékonyságot, humánusabb társadalmi viszonyokat sem tudtak létrehozni, mint a fejlett tőkésországok. Ami pl. a társadalmi struktúrát illeti, a kelet-európai szocialista országokban egy teljesen zárt, a munkamegosztáson alapuló, hierarchikus társadalmi struktúra jött létre. A hatalom ezekben az országokban a szakigazgatási apparátus, a bürokrácia kezében összpontosul.

A kelet-európai szocialista országokat jelenlegi fejlődési tendenciáik alapján két csoportra osztják: ezen országok egyik csoportja az „államigazgatási modell"-t valósította meg, másik csoportjuk viszont az úgynevezett „főútvonalat" (tudniillik a fejlett tőkésországok által egyszer már bejárt fejlődési utat) követi.

Az „államigazgatási modellben" a termelés látszólag a tervekben és tervutasításokban kifejeződő társadalmi szükségletek szerint folyik, e szükségleteket azonban voltaképpen „bürokratikus apparátusok határozzák meg" a maguk hatalmi és rétegérdekeinek megfelelően. A „főútvonalat" követő országok ugyanakkor a piaci viszonyok reprodukálásával próbálják biztosítani a fejlődés nagyobb dinamizmusát.
„A jelen helyzetben kétségtelenül a második az, amely konzekvensebben és hatékonyabban szolgálhatja nemcsak a dinamizmust és ezzel az életszínvonal emelését, hanem bizonyos meghatározott korlátok között még a demokratizálást is. Számolni kell azonban azzal, hogy ez olyan kényszerpályára vezetheti rá a szóbanforgó országokat, amely az emberek számára ugyan minden valószínűség szerint kényelmesebb életkörülményeket képes biztosítani, ugyanakkor azonban, ha nem is állítja vissza a termelési eszközök magántulajdonát, de lényegében egy nyereségre orientált aquisitiv típusú társadalmat hoz létre." (Hegedűs–Márkus M.)

A kelet-európai szocialista országokban sem valósítható meg „az adott bázison, komoly strukturális átalakulás nélkül" az általuk körvonalazott szocialista program. E program „gyakorlati megvalósítása lehetetlen bármilyen jóindulatú hatalmi döntések alapján a tömegek ilyen irányú öntevékenysége nélkül". (Hegedűs–Márkus M.)

Ily módon tehát két kérdésre kell választ adni: egyfelől arra, léteznek-e, s létrejöhetnek-e tömegmozgalmakat kiváltó „radikális szükségletek" ezekben a társadalmakban (ami azt jelentené, hogy forradalmi úton kell meghaladni a fennálló társadalmi viszonyokat), másfelől arra, hogy milyen mozgásteret biztosít mindehhez a fennálló hatalmi struktúra. A „radikális szükségletek", ha nehezen is, de fel-feltörnek, bár – mint panaszolják – a „hivatalos ideológia" ezekben az országokban állami feladatnak tünteti fel az ilyen szükségletek kielégítését, s ez különösen megnehezíti kifejlődésüket. Esélyeiket illetően ugyanakkor arra spekulálnak, hogy a tömegek viszonya az említett „modellek" egyikéhez sem egyértelműen pozitív. Az „államigazgatási modelltől" a tömegek azért fordulnak el, mert nem biztosít elég magas életszínvonalat, a „főútvonal" iránt viszont azért válnak ambivalenssé, mert annak előnyeit elsősorban privilegizált rétegek élvezik. Ebből a szempontból tehát az ügy nem reménytelen – állapítják meg.

Ami a második kérdést illeti, a „kialakult hatalmi struktúra" magatartását „a válasz erre a kérdésre nem feltétlenül nemleges. Ez ugyanis nagymértékben függ a konkrét erőviszonyoktól az egyes országokban, illetve nemzetközi méretekben. Hozzájárulhat ehhez a bürokrácia pluralisztikus irányba való fejlődése is, amely tendenciát a különféle gazdasági reformok is erősítik. Így létrejöhetnek olyan partikuláris érdekek, amelyek alapján az előzőekben felvázolt mozgásokat egyes hatalmi erők támogatják, jóllehet esetleg csupán bizonyos látszatok fenntartása érdekében." (Hegedűs–Márkus M.)

4. Ezt a platformot szervesen egészíti ki a marxizmus pluralizálását nyíltan deklaráló, s a marxista filozófia alapjait elutasító filozófiai álláspontjuk.

Egy „következetes" pluralista koncepciót fejtenek ki, miszerint nincs „autentikus marxizmus", a marxizmusnak több egymástól különböző interpretációja – vagyis többféle marxizmus lehetséges. Marx zsenialitása abban van, állítják, hogy nem egységes rendszert hozott létre, s így az többféleképpen értelmezhető. „A nagy gondolkodó nemcsak jelentős impulzusokat ad, hanem mindig többféle irányban ad impulzusokat. Marx halhatatlansága, történelmi korszakokat meghaladó elevensége éppen ebben a zseniális inkonzekvenciában gyökeredzik. Ezért lehet mindig újra és újra felfedezni: ezért tudja megtalálni és övének tekinteni olyan sok, különböző, többé vagy kevésbé világtörténelmi jelentőségű mozgalom a »saját« Marxát." (Heller)

Ez a koncepció nem csupán a marxizmus, hanem általában a tudomány ellen is irányul. Álláspontjuk szerint ugyanis nincs objektív igazság sem, az igazság gyakorlati kérdés, nem pedig az objektív valóság összefüggéseinek feltárása, visszatükrözése. Az objektív valóság feltételezése egyébként – a visszatükrözési elmélettel együtt – „logikailag abszurd" következményekhez vezet. Ennek megfelelően pl. egymásnak homlokegyenest ellentmondó társadalmi elméletek egyaránt igazak lehetnek, ha megfelelnek valamely társadalom, vagy társadalmi erő gyakorlatának. Így azt, hogy a polgári és marxista elmélet közül, „melyeknek mindegyike hamisként kezeli a másikat, melyik lesz történelmi igazsággá, nem az dönti el, hogy melyik tükrözi helyesen a fennálló társadalmi állapotokat. E két igazság közül csak az őket képviselő erők harca dönthet. Lényegében ezt értem azon, hogy az igazság gyakorlati kérdés." (Vajda)

Ezzel teljesen összhangban tagadják a történelemben érvényesülő törvényszerűségek létezését is: „az emberi magatartásnak és ennélfogva a történelem menetének nincsenek törvényei." (Vajda)

Hasonlóan megkérdőjelezik a dialektikát is. Szerintük Marx alapvető gazdasági levezetései hibásak, s ezt – módszertanilag – a hegeli dialektikára, mint módszerre vezetik vissza. Helyenként polgári antimarxista gúnyiratokra jellemző stiláris fordulatokkal ironizálnak Marx logikai „bűvészmutatványain", amelyeket a dialektika és a dialektikus módszer alkalmazásának tüntetnek fel. A dialektika törvényeit minden tudományos alapot nélkülöző „metaforáknak" minősítik.

5. Hasonlóképpen elutasító az álláspontjuk a marxista elméleti hagyományok tekintetében is. Számukra nem létezik marxizmus–leninizmus, a marxizmus lenini interpretációját és továbbfejlesztését egyszerűen tudomásul sem veszik. Leninnek még a neve is legfeljebb három-négy alkalommal fordul elő a szóbanforgó írásokban, az is a jegyzetek között. Eközben magukat marxistáknak, sőt a marxi hagyományok folytatóinak tüntetik fel.

   Holott lényegében nemcsak Lenint, Engelst és az egész Marx utáni marxizmust, hanem magát Marxot is megtagadják. Szembeállítják a „történetfilozófus" és a „közgazdász" Marxot, s az utóbbit – mindenelőtt pedig a Tőkét, amelyet feloldhatatlan elméleti ellentmondásoktól terhes műként állítanak be – elutasítják. A marxi történetfilozófia intencióira, értékrendjére hivatkozva veszik bírálat alá a marxi gazdaságelméletet, kibékíthetetlen ellentétet konstruálva a marxi történetfilozófiai koncepció és gazdasági elmélet között, s végső soron arra a következtetésre jutnak, hogy a marxi humanizmus értékeihez, a marxi történetfilozófia mélyebb intencióihoz kell hűnek maradnunk, s ennek alapján – a Tőkével szemben – lehet és kell kidolgozni a korunk követelményeinek megfelelő és a marxi kísérlet kudarcából okuló kritikai gazdaságtant (amelynek első kísérlete a Bence–Kis–Márkus könyv).

   Ez a beállítás a polgári marxológia kedvelt „fiatal Marx" – „érett Marx" szembeállításának egy újabb változata. Egyébként érveiket a marxi gazdasági elmélettel szemben – bevallottan is – a polgári marxológia több évtized alatt összehordott érvanyagának kelléktárából veszik. Különösen nyilvánvaló ez a munkaértékelmélet teljes elutasítása kapcsán, ahol a polgári határértékelmélet és határtermelékenységelmélet képviselőinek Marx-kritikáját visszhangozzák, de ugyanígy, lényegében az ismert polgári érvek felsorakoztatására szorítkoznak akkor is, amikor kimondják, hogy az értéktöbbletelmélet sem érvényesül ténylegesen, s a marxi munkabérelmélet is helytelennek bizonyult.

6. A marxista elméleti hagyományokhoz való viszonyuk kapcsán külön kell szólni Lukács György elméleti hagyatékához való viszonyukról. Az említett szerzők többségét a közvélemény Lukács-tanítványokként ismerte, körüket nemegyszer – tévesen – azonosította a „Lukács-iskolával". Most, amikor szakítottak a marxizmussal, Lukács gondolatrendszerével is nyílt konfliktusba kerültek. Lukács ugyanis – minden tévedése ellenére – a munkásmozgalmat, amelynek 1918-tól harcosa volt – utolsó művének kifejezésével élve – „a marxizmus saját hazájának" tekintette. "Pluralista lehet egy neopozitivista gondolati manipuláció megalapozása – írta Lukács György. A marxizmus azonban minden kérdésben csupán az objektív valóságnak megfelelő egyetlen helyes választ ismer". Lukács György nem hagyott kétséget afelől sem, hogy „a létező szocializmus objektíven szocialista jellegének kétségbevonása a polgári értetlenségek és rágalmazások körébe tartozik".

   Vajda, Márkus és a többiek azt, hogy koncepciójukban alapvető fordulat következett be néhány évvel korábbi nézeteikhez képest, most oly módon is kénytelenek hangsúlyozni, hogy jelzik a szakítást korábbi, Lukács gondolataihoz szorosabban kapcsolódó írásaikkal. Vajda pl. leszögezi, hogy bár az elmúlt években valamennyi írásában a Lukácstól „készen kapott gondolatokból indult ki, azokra épített és végső filozófiai megoldásaiban mindig elfogadta megoldásait", „ma e filozófiai felfogás bizonyos alapvető mozzanataival nem tud már egyetérteni", s ezeket az alapvető mozzanatokat „a marxista kritika által meghaladandónak" ítéli.

7. Összefoglalva: Az eddigiekben ismertetett koncepció két, egymással szorosan összefüggő eleme a szakítás a marxizmus–leninizmus elméletével, a marxista–leninista elméleti hagyományokkal, az elhatárolódás az ezekhez a hagyományokhoz kapcsolódó nemzetközi munkásmozgalomtól, annak célkitűzéseitől, és az ezeket a célkitűzéseket immár gyakorlatilag is realizáló szocialista világrendszertől. A kommunista világmozgalom, a szocializmus építésének több mint félévszázados tapasztalatait egyszerűen nem létezőnek tekintve, e tapasztalatokról gyakorlatilag tudomást sem véve, egy új, revizionista-újbaloldali elméleti-politikai platformot, egy új stratégiai irányvonalat próbálnak kidolgozni „egy eljövendő szocialista társadalom", illetve az ezért küzdeni kész, ezután létrehozandó „szocialista mozgalom" számára.

III. A VIZSGÁLATRÓL

1. Február 7-én került sor Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály, Márkus Mária, Kis János és Bence György tájékoztatására a pártvizsgálat megindulásáról. A pártvizsgálat megindulását és a vizsgálat időtartamára elrendelt publikálási és külföldi utazási korlátozásokat az érintettek – megjegyzés nélkül – tudomásul vették.

   Februárban a KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség tagjai megismerték a felsorolt írásokat és a Munkaközösség nyilvánosságra hozásra szánt állásfoglalás-tervezetet alakított ki. A beható vita során – amelyben a Munkaközösség szinte valamennyi tagja részt vett és felszólalt – teljes egység alakult ki a felsorolt művekből kirajzolódó antimarxista platform megítélésével kapcsolatban. A Kultúrpolitikai Munkaközösség tagjai ugyanakkor a bírált platform képviselőinek politikai és kutatói felelősségét is felvetették.

   Az állásfoglalás-tervezet kidolgozásakor a Munkaközösség abból az elképzelésből indult ki, hogy az nyilvánosságra hozható legyen, ezért a vizsgálat tárgyát képező írások közül csak a valamilyen formában nyilvánosságra került írásokra hivatkozik, azokból idéz, s az azokból kirajzolódó platformot minősíti.

2. A Kultúrpolitikai Munkaközösség vitája után az MTA, a Politikai Főiskola és a Társadalomtudományi Intézet március 28-án zártkörű tudományos vitát rendezett, amelyre a Kultúrpolitikai Munkaközösség társadalomtudós tagjain kívül mintegy 20 társadalomtudóst hívtak meg. A meghívottak megismerkedtek az állásfoglalás-tervezettel, s a felsorolt írásokkal.

   Március 21-én került sor a vizsgálat tárgyát képező írások szerzőinek tájékoztatására a Kultúrpolitikai Munkaközösség vitájáról. Megkapták az állásfoglalás-tervezet szövegét elolvasás céljából, és meghívták őket a zártkörű tudományos vitára.

   Ezeken a beszélgetéseken – még az állásfoglalás-tervezet elolvasása előtt – egyöntetűen közölték, hogy a vitán nem vesznek részt. Kis János és Bence György az állásfoglalás-tervezetet sem kívánták elolvasni. Heller Ágnes, Márkus György, Vajda Mihály és Márkus Mária bejelentették, hogy a vitából való távolmaradásuk indokait levélben fogják kifejteni. Ők elolvasták ugyan az állásfoglalás-tervezetet, de ahhoz megjegyzést nem fűztek.

   Hegedűs András volt az egyetlen, aki vitába bocsátkozott. Kifejtette, hogy a vitán azért nem vesznek részt, mert arra a status quo alapján kerülne sor, s azon a status quo keretein belül bírálnák az ő nézeteiket. Az ő álláspontjuk szerint viszont a társadalomtudományok feladata éppen a társadalmi status quo állandó megkérdőjelezése és megváltoztatása.

   Heller Ágnes, Vajda Mihály, Márkus György és Márkus Mária levelükben deklarálva összetartozásukat és nézeteik szoros egymáshoz kapcsolódását, bejelentették, hogy a vizsgálat tárgyát képező írásaikban kifejtett nézeteiket fenntartják. Az eljárást és az egész vizsgálatot – az Országos Propaganda és Művelődési Tanácskozáson elhangzott referátumra hivatkozva – prejudikáltnak minősítették. (Megjegyezzük, hogy az Országos Propaganda és Művelődési Tanácskozás előtt a referátumban név szerint említett párttagokkal – Hegedűs Andrással és Vajda Mihállyal – a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályán ismertették a referátum rájuk vonatkozó megállapításait. Annak ellenére, hogy észrevételeiket kérték, sem ekkor, sem a február 7-én lefolytatott beszélgetéseken nem fűztek megjegyzést nézeteik minősítéséhez.) Egy további indokuk, amiért nem voltak hajlandók részt venni a vizsgálatban az volt, hogy ők magukat marxistáknak vallják, viszont a vitában és a vizsgálatban való részvételükkel közvetve elismernék, hogy marxista voltuk megkérdőjelezhető. Véleményük szerint azt, hogy nézeteik marxisták-e avagy sem, csak a magyar és a nemzetközi marxista közvélemény szabad és nyilvános vitája dönthetné el, de az semmiképp sem dönthető el „institucionálisan".

   Hegedűs András külön levele ezeken túlmenően a platformjukról adott értékelést „megbélyegzőnek" minősítette, s úgy tüntette fel, mintha az állásfoglalás-tervezet politikai minősítésével ellentétben tevékenységük szigorúan és kizárólag tudományos célokra irányulna.

   A zártkörű tudományos vitára Köpeczi Béla elvtársnak az MTA főtitkárának elnökletével – távolmaradásuk ellenére – sor került. A vita során ismét teljes egység alakult ki a bírált koncepció megítélésében. Elítélték a vizsgálat tárgyát képező írások szerzőinek a vitától való távolmaradását, s elutasították a vita elején ismertetett leveleik érvelését, megállapítva, hogy a vizsgálat tárgyát képező írások egyáltalán nem tudományos, hanem politikai jellegűek.

3. Időközben az MTA igazoló jelentést kért az akadémiai intézetekben dolgozó és a vizsgálat által érintett kutatóktól elmúlt négy évi tevékenységükről. Ezeknek a jelentéseknek egy figyelemreméltó mozzanata volt: Márkus György és Kis János a Bencével közösen írt 630 oldalas kéziratot mint nem munkatervi feladat keretében készített munkát tüntették fel, mint olyat, amiért ők az MTA munkatársaiként felelősségre nem vonhatók.

4. A vizsgálat megindulása – de már az Országos Propaganda és Művelődési Tanácskozás – óta az értelmiségi közvélemény egy részében az üggyel kapcsolatban bizonyos nyugtalanság észlelhető, amit egyesek szándékos politikai hangulatkeltésre is megpróbálnak felhasználni.

   Hegedűs, Vajda és a csoport többi tagja, kihasználva ezt a helyzetet, úgy próbálják a vizsgálatot környezetükben feltüntetni, mintha nem nézeteikben, hanem a párt politikájában következett volna be fordulat, a politika tolódott volna „balra", s ezért került sor erre az eljárásra.

Néhány akadémiai intézet kutatói között, és szűk értelmiségi körökben is egyesek a vizsgálat alá vont személyekkel szolidaritás kifejezésre juttatására szólítottak fel. Az ilyen jellegű, szolidaritásnyilvánítást célzó próbálkozások nem realizálódtak.

HATÁROZAT

1. A Politikai Bizottság megállapítja, hogy a Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Vajda Mihály, valamint Bence György, Kis János, Márkus György újabb írásaiból kirajzolódó ideológiai-politikai koncepció olyan antimarxista, jobboldali, és úgynevezett újbaloldali, revizionista platform, amely a marxizmus–leninizmus alapelvei, a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom stratégiai irányvonala, a szocializmus és az MSZMP politikája ellen irányul.

2. A Politikai Bizottság jóváhagyja, hogy a Központi Bizottság Titkársága Hegedűs Andrást, Kis Jánost és Vajda Mihályt – mint ennek az antimarxista platformnak a képviselőit, akik több korábbi figyelmeztetés ellenére szembeszálltak a párt alapelveivel és irányvonalával – kizárja az MSZMP tagjai sorából.

   A kizárásról közlemény jelenjen meg a Pártéletben.

3. A Politikai Bizottság egyetért azzal, hogy az MTA főtitkára Hegedűs András, Heller Ágnes, Márkus Mária, Vajda Mihály, valamint Kis János, Márkus György jelenlegi munkaviszonyát alkalmatlanság címén felmondja.

   Heller Ágnes és Márkus György esetében korábbi munkásságuk alapján indokolt, hogy az MTA főtitkára gondoskodjék tudományos kutatói státuszban való alkalmaztatásukról az Akadémia valamely más kutatóhelyén.

   A többieknek az MTA és a Művelődésügyi Minisztérium ajánljon fel kötött munkaidejű, mérhető teljesítményekhez kötött, végzettségüknek megfelelő munkakört.

   Gondoskodni kell arról is, hogy amennyiben az érintettek munkaviszonyuk felmondását megfellebbeznék, az illetékes munkaügyi fórumok rövid határidőn belül zárják le fellebbezésüket.

4. Gondoskodni kell a pártapparátus és pártintézmények munkatársai, a tudományos értelmiségi pártaktíva (a tudományos intézetek, társadalomtudományi kutatóhelyek, tudományegyetemek, azok fontosabb társadalomtudományi tanszékei, a felsőoktatási intézmények marxizmus tanszékei), a szerkesztőségek és kiadók munkatársai, valamint a művészeti szövetségek és kulturális intézmények vezetői megfelelő tájékoztatásáról. E tájékoztatásról a KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya, a Párt- és Tömegszervezetek Osztályával egyeztetve gondoskodjék. E feladat elvégzésébe vonjanak be megfelelően felkészült, a vizsgálat során lefolytatott vitákban részt vett társadalomtudósokat.

5. A tudományos értelmiségi közvélemény tájékoztatása céljából a Központi Bizottság mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség jelentesse meg állásfoglalását a Magyar Filozófiai Szemlében és a Szociológia c. folyóiratban. Az ezt tartalmazó külön lenyomatot el kell juttatni a budapesti és megyei pártbizottságokon keresztül az értelmiségi pártszervezetekhez.

6. A vizsgálat alá vont személyekkel kapcsolatban a vizsgálat időtartamára elrendelt szilenciumot fel kell oldani. Azokat az írásaikat, amelyek nem sértik a párt eszmei-politikai platformját – publikálhatják, azokat azonban, amelyek antimarxista nézeteket tükröznek, a kiadók és a szerkesztőségek utasítsák vissza.

7. A vizsgálat alá vont személyek külföldi utazását leendő munkahelyeik vezetői csak úgy engedélyezhetik, ha megfelelő garanciát látnak arra, hogy politikai érdekeinket nem sértik, s azokat nem káros nézetek propagálására használják fel.

8. A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy a párt ideológiai munkájában az eddiginél hatékonyabban foglalkozzon ezekkel az elméleti kérdésekkel; a párt elméleti folyóiratában, a Társadalmi Szemlében, valamint az egyéb társadalomtudományi folyóiratokban indirekt módon szálljanak vitába az antimarxista nézetekkel és fejtsék ki a párt álláspontját.

9. A Politikai Bizottság egyetért azzal, hogy döntéséről tájékoztassák a bolgár, a csehszlovák, a jugoszláv, a lengyel, a német, a román és a szovjet, valamint a francia és az olasz testvérpártokat.

Záradék:

A határozatot kapják:
– a KB osztályvezetői,
– a budapesti és megyei pártbizottságok első titkárai,
– az MTA elnöke és főtitkára,
– a művelődésügyi miniszter.

SZIKLAI LÁSZLÓ

AZ ESZME LOGIKÁJA

Eltérő szándékok és indulatok vezérelhetik a közelmúlt betemetett csatateréin manapság végzett ásatásokat, az összeomlott rendszer archeológiai rétegeinek feltárását. A kádárista múlt végleges elintézését kitűző politikai akarat nyilvánvalóan az új uralom állandó önerősítő legitimációs törekvésének része; a bűnös múlttal visszamenőleges leszámolást követelő hangulat(keltés) valójában a válságos jelennel, a demokratikus rendszerváltással való elégedetlenség jobboldali radikális kifejezése. Természetesen szembe kell nézni. A megidézésnek lehet célja az igazságszolgáltatás, és lehet az igazság szolgálata. A történeti megismerés az utóbbit jobban kedveli, nem vallatni és perbefogni, hanem kimondani akar.

A teljesebb történeti megismerést szolgálva publikáljuk itt most először azokat a dokumentumokat[1], amelyek két évtizeddel ezelőtt az „ideológiai fronton" vezetett egyik hadjárat, az ú.n. *Filozófus-per* során születtek. Maga a zárt tárgyalásokon hozott ítélet „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről" és pártkizárásáról megjelent[2], de a *Központ*ban készült és a *Vezető Szervek* által elfogadott szigorúan bizalmas *Határozatok* azóta sem kerültek nyilvánosságra. Pedig az *MSZMP* (végóráiban) megkísérelte a magyarországi szocializmus válságához vezető út elemzését, s az egyik munkabizottságában ekkor készült tanulmány kimutatta, hogy az 1972/73-as ideológiai rendcsinálás, egyes Lukács-tanítványok és szociológusok durva adminisztratív rendszabályozása politikailag összefüggött az egyébként felemás gazdasági reform elleni konzervatív, ortodox neosztálinista támadással[3]. Archívumban porosodtak ezek a titkos „anyagok" még akkor is, amikor egyre hangosabbá vált a perújrafelvétel követelése[4], majd megindult az elítéltek rehabilitálása, s az MSZMP egyik újabb *Bizottsága* kinyilvánította (1989. május 3.), hogy az egykor hozott döntés „hibás volt. Az állásfoglalás politikai következményeiben a tudomány és különösen a társadalomtudományok területén egyaránt károkat okozott. A társadalompolitikai bizottság szorgalmazza, hogy vizsgálják felül, illetve töröljék el az 1973-as döntés nyomán hozott állami intézkedéseket."[5]

A 80-as évek végén, amikor már nem „vannak-még-hibák-elvtársak" alapon lehet a rendszerspecifikus anomáliákról, sőt a kárvallottak morális, anyagi és szakmai kárpótlásáról nyíltan beszélni, igazolódni látszik egy 19. századi jeles pesszimista filozófus paradox tétele: az egészében véve tragikus emberi történések részletei többnyire komikusak. Kiderül ugyanis, hogy az *Állásfoglalás*ban és a *Határozat*ban – hamisan – antimarxistának minősített filozófusok már rég nem-marxistának vallják magukat, hogy az ítélethozatal idején egymással messzemenően szolidáris hét kutató, akikből a párthatározat azonos platformon álló csoportot (*Bence György* szemléletes kifejezésével: „egy fasírozottat") csinált, rendkívül eltérő politikai-szellemi pályát futott be, hogy mindegyikük teljesen egyéni módon távolodott el az iskolaalapító *Lukács György*től – egyik sem úgy, ahogyan azt a pártdokumentumok képmutatóan szemükre vetették. *Vajda Mihály* a pertörténet folytatását így írja le: akiket 1968-ban már csak egy hajszál választott el attól, hogy elfoglalják a filozófia hatalmi pozícióit, akiket 1973-ban megfosztottak állásuktól, különbözően fogadták-értelmezték az ítéletet, s ettől függően maradtak itthon vagy választották az emigrációt[6].

És mi történt a másik oldalon? *Nyíri Kristóf* nemrég ritka éleslátással tömören jellemezte a magát mindig is marxistának deklaráló Párt sikerét: „A marxizmus ettől kezdve nem játszhatott szerepet a kommunizmus magyarországi uralmának gyöngítésében."[7] Hogy ez a csatanyerés mennyiben járult hozzá a háború végleges elvesztéséhez, az egészen más kérdés. A pertörténet mindenesetre azzal a manapság különösen fontos, általánosítható tanulsággal szolgál, hogy az a hatalom, amelynek politikáját monolitikus ideológia (legyen az messianisztikusan sztálinista, internacionális vagy keresztény-nemzeti, romantikusan hagyományőrző, nacionalista) determinálja, nem csupán kiátkozó szavakban intoleráns minden mássággal szemben, nemcsak címkézi[8], idegen – imperialista, moszkovita, izraeli – ügynöknek[9] bélyegzi, s lehetőleg megfélemlíti-kirekeszti ellenfeleit. Előbb-utóbb cselekszik: koncepciós pereket kohol, és erőszakhoz nyúl. Európa perifériáján úgy látszik, jelenleg is csattan a 30-as évek alapvicce: mi a különbség *Hegel* és *Sztálin* között? Hegelnél van tézis, antitézis és szintézis; Sztálinnál referátum, korreferátum és adminisztratív rendszabályok. Mára legfeljebb a csattanója úgy módosul, hogy van kormány, van ellenzék és az uralkodók szintézise: büntető eljárások. A rituálisan ismételt exorcizmustól[10], a durva szavaktól a könyörtelen tettekig vezető ilyen út a hatalom önfelszámolása, de nem mindegy, hogy ez milyen és mennyi áldozattal jár.

Az ideológia frontjain folyó harcokban mindig volt és van logika. Rengeteg okos meghatározás létezik az ideológiáról. Ideológiai határozatról lévén szó, a legalkalmasabbnak itt *Hannah Arendt*é tűnik, aki szerint az ideológia pontosan az, amit a neve jelöl, vagyis valamely eszme logikája. Totalitárius uralom idején különösen az bizonyul hasznosnak, hogy az ideológiák, híveik megelégedésére mindent egy előfeltevésből magyaráznak. Az eszme tudományos magyarázatához filozófiai tételek társulnak – az ideológia a tudományos filozófia rangjára jelent be (kizárólagos) igényt[11]. Korántsem véletlen tehát, hogy az elítélt társadalomkutatók ellen felhozott egyik legsúlyosabb vádpont az volt, hogy pluralista koncepciójuk tudományellenes[12].

Az eszmékről szóló magyarázat megvalósulásra tör. A most közlésre kerülő dokumentumok jól tanulmányozhatóvá teszik, hogy milyen módon csap át (szó szerint!) az eszme logikája egyfajta logikus gyakorlatba. A két évtizeddel ezelőtt lezajlott vigasztalan csata mezején 1989-ben elvégzett ásatások feltárták a szembenálló felek erőviszonyait, elvégezték a talált leletek analízisét. Az eredmények érvényesek az akkor publikálatlan titkos anyagokra is. Ám ez utóbbiak annyiban feltétlenül új ismereteket rejtenek, hogy bár tudottá vált a per politikai háttere, az ügykezelés menete[13], a *Politikai Bizottság* határozatából pontosabban rekonstruálható, hogyan született a *Központ*ban az igéből bürokratikus döntés. Kiderül, hogyan működtek azok, akiket *Hegedűs András* „a marxizmus hivatalos specialistáinak", a „tételgyűjtemény őrzőinek" nevez[14]. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy az 1973-ban szerzett tapasztalatok nem csekély szerepet játszottak abban a leírás-

ban, amelyet a per kárvallott szereplői a szovjet típusú társadalmak hatalmi szervezetéről adtak. A bürokratikus uralom egyik megnyilvánulása – olvashatjuk –, hogy „a párt kulturális apparátusának fiatal és félművelt »fejvadászai« a formális és informális cenzúrának köszönhetően rendelkeznek idősebb tudóstársaik fölött."[15] A lényeg persze nem az apparátus tagjainak korán vagy műveltségén múlik: a monolitikus hatalom ostobasága jelenik meg logikus ideológiai praxisként.

A sztálini-rákosi korszak nagy koncepciós pereinek, vagy vitáknak nevezett autodaféinak forgatókönyve pontról-pontra koreografálta a vizsgálat menetét éppúgy, mint az érintettek (áldozatok) lehetséges – értsd: kötelező – magatartását. Eleve kiosztották a szerepeket. S habár a büntetés mértéke sohasem függött a jó vagy rossz szerepléstől, mégis elengedhetetlen volt a közreműködés, a vallomástétel, sőt kommunistáknál (mivel a Párt tévedhetetlen!) az el nem követett bűnről a hűség jegyében teendő beismerés. Legalább az önkritika. Akadtak persze, ritkán, magányos megtagadók, akik fellázadtak e sztereotip bolsevik magatartás-klisé ellen, ám ez az „elvetemültség" nemhogy akadályozta volna, inkább alátámasztotta a szigorú ítéletet.

Az 1973-as per szereplői (lsd. Hegedűs András, *Heller Ágnes*, *Márkus Mária*, *Márkus György*, Vajda Mihály leveleit) közül egy sem volt hajlandó résztvenni a vizsgálatban, a „zártkörű tudományos vitán". (Hegedűs András, *Kis János*, Vajda Mihály ekkor még a párt tagjai.) Felrúgták a forgatókönyvet, megtagadták a nekik szánt szerepet. Ez a szerepfelborítás semmiképpen sem privát lázadás, nem is a korántsem lebecsülendő civil kurázsiból fakadt. (Bence György és Kis János még távolmaradásuk indokát sem tartják érdemesnek közölni.) Lehet, hogy szociológiailag ez a gesztus nem sorolható be a kifejezetten ellenzéki, pláne forradalmi típusú szerepfelrúgás körébe (nem a rendszert mint olyat kérdőjelezi ugyanis meg), azonban olyan engedetlenség, amely egyszer s mindenkorra szemétbe vágja minden konstrukciós per „logikáját". Példateremtő.

A Politikai Bizottság 1973. május 8-i határozatának közreadását különösen aktuálissá teszi, hogy végre napvilágot láthatott Bence György – Kis János – Márkus György *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* című műve (T-Twins, Lukács Archívum kiadása). Ez a könyv perdöntő bűnjel a vádemeléskor, hiszen – így szólott a Határozat – „a legátgondoltabb és legkifejtettebb formában tartalmazza az összes többi írásban is kifejezésre jutó koncepciót". Betiltása miatt azonban a nyilvánosságra hozott Állásfoglalás alig hivatkozhat rá (még a címét sem említi), s ezidőtájt kiterjedt szamizdat sem igen létezett. Az apparátusnak így komoly akadályt kellett leküzdenie, amikor ezt az igen nehéz fajsúlyú tudományos értekezést (630 kéziratoldal) röviden és érthetően össze kellett foglalnia a döntéshozó szervek (*Titkárság*, *Politikai Bizottság*) tagjai – például Kádár János – számára, műfajilag beilleszteni egy pártdokumentum szövegébe. Az olvasó valójában csak most tudja igazán eldönteni, vajon mennyire bravúrosan oldották meg a marxizmus „hivatalos specialistái" ezt a feladatot.

A paradox helyzet (az értelmiséggel egy „nem létező" monográfia koncepciójáról hozott ítéletet kellene elfogadtatni) azt is szükségessé tette, hogy legalább 20-30 kiválasztott szakember elolvassa a kéziratot a Fehér Ház falai között, mielőtt a párt vitaülésre sor kerül. Minden mást leszámítva, nem lehetett könnyű dolguk nekik sem. Hiszen, mint Bence György állítja, az inkriminált mű „egy nagyon furcsa könyv. Egyértelműen és félreérthetetlenül állást foglal a gazdasági reform mellett. Egy kontrollált, irányított-szabályozott piacgazdaság koncepciója bontakozik ki belőle... Ám mindezt marxista perspektívából, marxista elméleti megközelítésből teszi... Mi azt mondtuk, induljunk ki a marxi történetfilozófiából, dobjuk el a marxi gazdaságtant, és ha ezt így tesszük, akkor a marxista filozófia, történetfilozófia összeegyeztethető lesz egy kontrollált szociálpolitikai és társadalompolitikai szempontból kontrollált piacgazdasággal."[16]

Erősen kétlem, hogy igaza lenne Ludassy Máriának, aki nemrég a könyvnek a *Világosság* hasábjain közzétett kis részletéhez írott bevezetőjében[17] azt állította, hogy a politikusok felfogták azt az elméleti tanulságot, hogy az árufetisizmus, a piacgazdaságból következő elidegenedés felszámolási kísérlete a világtörténelem legsötétebb negatív utópiája. Erősen kétlem, hogy Magyarország, az MSZMP vezetői azért sújtottak le, mert „Megértették, hogy teoretikus végítéletüket olvassák." A hermeneutikában aligha voltak járatosak, inkább a prakticizmusban. A „közép-európai marxizmus háború utáni legnagyobb teljesítményéről" (*Tamás Gáspár Miklós*[18]) egyébként akkor sem határoztak volna másképp, ha megértik, hogy a tanulmány, Marx *felemás* revíziója[19], valójában a demokratikus szocializmus legátfogóbb pozitív utópiája.

JEGYZETEK

1. MSZMP KB Titkárság 1973. április 16-i ülése. Országos Levéltár, 288 fond 7/424 ő. e.; MSZMP Politikai Bizottság 1973. május 8-i ülése. Országos Levéltár 288 fond 5/610. ő. e.
2. Az MSZMP Központi Bizottsága Kultúrpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. 1973. március. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai.* 1971-1975. Kossuth, 1978; Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának 1973. május 14-i határozata. Pártélet, 1973. június.
3. *Történelmi utunk.* A munkabizottság állásfoglalása a jelen helyzet kialakulásának történeti okairól. Társadalmi Szemle, 1989. Különszám. 61-62. o.
4. *Filozófus-per 1973.* A Világosság különkiadása, 1989. május.
5. *Új típusú kapcsolat az értelmiséggel.* Ülésezett az MSZMP KB társadalompolitikai bizottsága. Népszabadság, 1989. május 4.
6. „Az iskolán – a baráti körön (Heller, Fehér, Márkusék) – belüli konfliktusok egyik forrása az a nagyon is nem elméleti dolog volt, hogy 73-as meghurcoltatásunkat meg elítélésünket – amely nem is volt olyan vészes, hiszen operettország már jól funkcionált – én nem éreztem megaláztatásnak, inkább a dolgok helyretételének." (Önéletrajz) In: Vajda Mihály, *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Gondolat, 1990. 141-142. o.
7. Nyíri Kristóf, *Hagyomány és bürokratikus folklór.* A magyar tanulságok. Világosság, 1992. 7. 485. o.
8. „Papp Zsolt: ... Hankiss Elemérnek a megfogalmazását idézem, aki ezt a kelet-európai visszatérő traumát, a másként gondolkodás kiközösítését a »címkézés« kifejezés alá vonta. Azt mondta, érdemes megnézni, hogy az elmúlt nyolcvan esztendőben – a Horthy-korszakban éppen úgy, mint az 1949-50 után levő időkben – hogyan termelődik ki valamilyen központi kútfőből a környező társadalmi-politikai erők, a létező társadalmi rétegek, a különféle szellemi műhelyek megcímkézése." *Kiűzetés a marxizmusból.* Bence György, Kelemen János, Ludassy Mária, Papp Zsolt, Sziklai László kerekasztal-beszélgetése. In: *Filozófus-per 1973*, 10. o.
9. Az 1973-as Állásfoglalás az „antimarxista" csoportról azt állította, hogy „az imperializmus erőinek eszközévé válik".
10. „Akárhányszor belenézek (az Állásfoglalás szövegébe – Sz. L.), nekem az jut eszembe, hogy ez exorcizmus, ördögűzés" – mondja Ludassy Mária. In: *Kiűzetés a marxizmusból.* 9. o.
11. „Az ideológiában rejlő nagy politikai lehetőségeket Hitler és Sztálin előtt senki sem ismerte fel." Hannah Arendt, *A totalitarizmus gyökerei.* Európa, 1992. 587. o.
12. Erről részletesebben lásd Kelemen János, Fehér Márta, Garai László, Ludassy Mária, Tordai Zádor, Szamuely László *Tizenhat év után* című tanulmányát, amely az MSZMP történelmi albizottsága számára készült. In: *Filozófus-per 1973.* 23-24. o.
13. V. ö. Dérer Miklós, *Pertörténet.* Egy „tudománypolitikai" döntés hátteréhez. In: *Filozófus-per 1973.* 14-18. o.
14. Hegedűs András, *A történelem és a hatalom igézetében.* Életrajzi elemzések. Kossuth, 1988. 339. o.
15. Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus Görgy, *Diktatúra a szükségletek felett.* Cserépfalvi, 1991. 171. o.
16. *Kiűzetés a marxizmusból.* I. m. 2. o.
17. Ludassy Mária, *Húsz év után...* Világosság, 1991. 11. 865. o.
18. *Beszélő*, 1991. nov. 2. 21. o.
19. Kis János, *Felvilágosítók szépunokája.* Márkus Györgyről a „Kultúra és modernitás" ürügyén. Holmi, 1992. december. 1905-1907. o.